

III.

ADALÉKOK MITHRA CULTUSÁHOZ.

A pun háborúkkal megkezdett világalomért való harc Augustus alatt befejeztetvén, az egymással szorosan összekapcsolt, bár különböző elemek, érintkezni kezdenek, s a város lassanként középpontja lőn nemcsak a birodalom kormányzatának, kereskedelmének, hanem a sokféle bölcséleti és vallási iránynak is. — Az idegen philosophiai tanok meghonosulását a kormány nem látta ugyan szívesen, de elnézte, a vallási rendszerek betódulásával azonban mit sem törődött, sőt gyakran elősegíté, mert vallási kényszert a római csak politikai okokból alkalmazott, s akkor sem saját vallása érdekében, hanem az idegen cultusok ellen, ha azok ellenkeztek a birodalom politikájával vagy a római polgári és büntető joggal. Szabad vallásgyakorlatot engedélyez a senatus, később a császárság mindenhol: Judæában, Syriában, Kis-Ázsiában, Egyiptomban s. t. b. és semmit sem tesz a görög-latin cultusok érdekében, s ezek Jupiter szentélyének ünnepélyes fölavatása után, ha elterjednek is a bennszülötteket sohasem tudják elnyelni, ellenkezőleg megnyitják templomaikat az idegen istenek előtt, fölveszik jellemvonásaikat, követik a legmysticusabb szertartásokat, sőt előkészítik utjokat Rómába, hol örömmel fogadják őket, mert az ősi vallás már régen elveszté életerejét, s nem tudván nyugalmat adni, hatalmát a kedélyek fölött. — A rideg szeretetlen . I . O . M . kielégítheté a magasabb köröket, melyeknek egész valóját elfoglalá a közélet, de nem az élet milliónyi terhével küzködő csekély látkörű népet, melynek saját képére alkotott istenre van szüksége, melynek egyik létföltétele hogy szoros viszonyban legyen istenével, kit imádhathat, ki meghallgatja panaszát, kit segítségül hívhat, ha szerencsétlenségek érik. — Jupiternek pedig nem volt érzéke az élet kicsinyes bajai iránt. Capitoliumi trónjához nem jutának el a testi és lelki nyomor szívzaggató hangjai; ő fölséges pompájában az Olympus királya volt, legfőbb képviselője és ura; de nevének ellenére nem atyja a birodalom és népnek.

A tanács, korán fölismervén a helyzet tarthatatlanságát, megkísérlé segíteni. Már 204-ben Kr. e. elrendeli a pessinusi Magna Mater szobrának behozatalát, s meghonosítá cultusát is, eltávolítván abból minden sértőt és különöst. — Hasonlóan történhetett a comonai Bellonával is. Nyomukban nem sokára többen érkeznek: Isis és a vele rokon és összefüggő egyiptomi istenségek: Serapis, Osiris, Anubis. Isis cultusát ugyan a tanács, Kr. e. 58-ban mint «turpem superstitionem» megtiltja, de 43-ban már a triumvirek építenek neki pompás templomot. Ez időtől kezdve rohamosan szaporodnak hívei, — különösen a szépnem körében, melynek hiúságát, szeszélyeit, szerelmeskedéseit a magok jóvoltára gondosan legyezgeték az élelmes egyiptomi papok, míg az embergyűlölő Tiberius véget nem vet gazdálkodásuknak, lerontatván a divatos kedvelt istenség templomait. — De ez csak olaj volt a tűzre, s a zsarnok halála után, annál gyorsabban terjedt «a csúf babonaság» és koronájául győzelmének, még a császárok közül is többen csatlakoznak hozzá, így: Otho, Domitian, Commodus, Caracalla, Alexander Severus stb.

Az Isis cultus elterjedésének legfőbb okai voltak, hogy vallásos megnyugvást ígért, s a mértékletességet és erkölcsös élet szükségét hirdetve, az igaz isten megismerésével kecsegteté híveit.

Osirisről pedig azt hitték, hogy a lelkeket oly országba vezeti, hol azok örök dicsfényben fognak élni. A meggyőződés, hogy az istenséget a megfelelő symbolum fölvétele által megismervén, ahhoz közelebb jutnak, nem kevésbé járult hozzá a «dii novinsedes» tekintélyének emeléséhez; továbbá a magasabb köröknek a politikai viszonyok megváltozása következtében történt teljes átalakulása. A patricziusok és a számottevő elemek, kiszorítván a közéletből, belemerültek a philosophiai és vallási chaosba, a testet, lelket kimerítő élvezetekbe, és babonások lőnek, de, időnként szükségét érezvén a lelki megnyugvásnak, bűnbánatnak, vajjon hová fordulhattak volna, mint az idegen cultusokhoz, melyek bűnbocsánatot, földöntúli életet, örök boldogságot ígértek.

Az idegen cultusok meghonosulásának Rómában úgy mint az európai provinciákban legfontosabb korszaka a császárság első éveitől az Antoninusok végső szakáig terjedt. E korszaknak legkiválóbb alakjai az eleusisi Ceres, Sabazius, s a Syriában, Egyiptomban és Görögországban honos Venus, és Adonis. A korábban meghonosult cultusok is szabadon fejlődének lerázva minden megszorítást. Így a Magna Mater papjai a köztársaság idejében még phrygek, a császárok alatt már rómaiak, s ezek fanaticusabbak, mint elődjeik. Az Antoninusok kora pedig valóságos melegágya volt az idegen istenségnek. Marcus Antoninus a marcomannok ellen indított háborúja előtt minden keleti babonáságot megpróbál, csak hogy sasaihoz lánczolja a hadi szerencsét, s a közönség buzgó követője a népszerű császárnak. A régi egyszerű államvallásról megfeledkezik mindenki, s az elhal a nélkül, hogy megsiratnák. — Jupiter templomai üresen állanak, csak ünnepélyek alkalmával telnek meg a fényes csarnokok, pompázó hivatalos, de nem lelke mélyéből imádkozó tömeggel.

És ezen időben hódolt meg Dácia is, és olvasztatott be a birodalom keretébe, melynek egyik legszebb gyöngye, legfontosabb tartománya lőn. A hódító Traján fölsimervén az új provincia kiváló helyzetét, mindent elkövetett, hogy biztosítsa és benépesítse a hosszú harczban elpusztult falvakat, városokat, hogy az új szerzeményt birodalma védbástyájává tegye a barbárok ellen.

A háború befejeztével Trajanus egy perczet sem akarván veszíteni, mérnökkari tisztjeivel azonnal fölmérte az új tartományt, megalapította a censust,¹ utakat, állandó táborhelyeket, városokat építenek a legiők; szerveztetett a jövedelmező bányaművelés, s ezek után megkezdődött a világ minden részéből való telepítés. «Trajanus vieta Dacia — írja Eutropius — ex toto orbe Romano infinitas eo copias hominum transtulerat ad agros et urbes calendas. Dacia enim diuturno bello Decebalis viris erat exhausta».²

E telepítési rendszer következtében Daciában ugyanazon vallási jelenségek ismétlődnek mint Rómában.

Col. Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa alapítója Terentius Scaurianus³ Kr. u. 110-ben decretálja Jupiter tiszteletét, s ő maga az első, ki fogadalmi követ szentel a legfőbb istenségnek, jámborságában vagy hivatalos buzgalmában I. O. M. Romulo Parenti Marti, Auxiliatori Felicibus Auspiciis Caesaris szentelvén a mai Várhely megalapítását megörökítő titulust. — A nép azonban nem elégedett meg e pompás czímmel, s még Conservator, Defensor, Tutator, Monitor, Aeternus, Sanctus, Stator, Depulsor, Immortalis stb. tulajdonítmányokkal is fölruházza, sőt végül a vallásos phantasia Jupiter Summus Exsuperantissimus Divinarumque Humanarumque Rector Fatorumque Arbiter-nek nevezi.⁴ És még sem tudnak bízni benne.

Az idegenek saját istenségeiket tartják meg, sokszor eredeti neveikkel, gyakran összefoglalva Jupiterrel, vagy épen azonosítva. Így a galaták Jupiter Tavianust,⁵ a cariaiak pedig Jupiter Erusenusnak áldoznak.⁶

¹ Lactantius: de mort. persecut. 23.

² Eutropius: 8, 6.

³ C. J. L. III. 1443.

⁴ C. J. L. III. 1090.

⁵ C. J. L. III. 860, 1088.

⁶ C. J. L. III. 859

A commagenéiek nem tudván megbarátkozni a hivatalos főistennel, sőt alábbvalónak tartván a magokénál, Dáciában is hívei maradnak Jupiter Dolichenusnak és templomot építenek neki Zalathnán s valószínűleg a fővárosban is.

A pessinusi Magna Mater sem volt hívek nélkül, legalább erre vall a dévai muzeumban őrzött szobra.

De még a hirhedt abonoteichosi szédelgőnek Alexandernek Glyconja is hódított. Jámbor emberek két követ szenteltek neki Apulumban.¹

A phrygiai és mysiai telepések Adrasteat tartják istenöknek.²

Az általam és Téglás Gábor által 1882-ben kiásott egyik várhelyi templom romjaiból előkerült föliratos tábla Deus Sol Malagbelnek van szentelve;³ egy más, ugyanonnan már 1881-ben előkerült föliratot pedig Malagbel, Bebellahamon, Benefal és Manavatnak szentel P. Aelius Theimes mint hazai isteneinek.⁴

Ezzel Arábiába jutánk, mert Theimes eredeti alakja Tejm, Al-Tejmî (a Tejm tőzsbe való). Theimes tehát egyszerű græcismus.⁵

És Arabia forró egének isteneivel Dáciában jól megfér a tungrokkal a hűvös éjszokról érkezett Epona.⁶

A végtelenségig lehetne szaporítani az idegen istenségek számát, hisz a Corpus III-ik kötete és az Ephemerisek majdnem beláthatlan tömeget sorolnak föl, s mégis a bennszülött valószínűleg lák istenségek is fönn tartják magokat mint Acuinus⁷ és Sarmandus.⁸

Mithra.

De az idegen istenségk e között Rómában úgy mint Dáciában mégis a zoroastrius Mithrának van legtöbb híve.

Eredeti alakját a Khurda-Avesta Mihir-jastja tartá fönn egész egyszerű fönségében.

«Midőn Mithrát a világbirót⁹ én megteremtém — mondja Ahura-Mazda Zarathustrának — őh legszentebb, őt én az áldozatokra épen oly méltónak teremtém, mint magamat az Ahura-Mazdát,»¹⁰ olvassuk Perzsia szent könyvében. Épen oly nagy és hatalmas tehát mint a nagy királyok örök istene. Csakhogy míg ez a teremtés bevégezte után mennyei lakában elvonultan élő passiv fölény, addig Mithra életteljes, mindentudó, mindenható, örök tevékenységű. Fölséges palotájában — az egekig nyúló Hara tetőn — örök tavasz uralkodik, ott nincsen éjszaka, sötétség, forróság vagy dermesztő hideg, pusztító vihar, nincs betegség és halál. S ő innen indul el napfelkölte előtt, hogy megvilágítsa a hegyek ormait (Mihir j. 13). Ő megtestesült fény, és tízezer szemével, tízezer fülével, meglát, meghall mindent, semmi sem rejthető el előle. Nem alszik soha, örökké éber. (M. j. 7.) Ismeri még önmagunknak bevallani sem mert gondolatainkat is, tanuja a legtökösabb suttogásnak, minden tettnek, ő maga az élő igazság, hűség, közvetítő az isten, országok és emberek között, őre és megboszulója az igaz vallás és törvénynek (M. j. 115—118), ura még az istentelenek és gonoszoknak is. (M. j. 2.) Segít a szerencsétleneken, meghallgatja a hozzáfordulók esdekléseit, a szegények, elnyo-

¹ C. J. L. III. 1021—1022.

² C. J. L. III. 944.

³ A Malagbel istennév az itt említetteken kívül még négyszer fordul elő: C. J. L. VI. 51, 710, C. J. L. VIII. 2497. és add. 8795. Az említett fölirat G. TÉGLÁS és P. KÖNIG: Neue Inschriften aus Dacien. 3. sz.

⁴ C. TORMA: Inschriften aus Dacia, Moesia Superior stb. 45. sz.

⁵ U. o. GOLDZIEHER I. 111. l.

⁶ C. J. L. III. 788. és Eph. II. 394.

⁷ C. J. L. III. 1403.

⁸ C. J. L. III. 964.

⁹ Vourugaoyaitim accus. mint főnév nom. vourugaoyaitya, mint melléknév: vouru-gaöyaöiti, — GEIGER: Avestasprache 329. l. weite (himmlische) Fluren besitzend; HARLEZ: Grammaire avest. p. 204. aux vastes campagnes, pâturages; qui s'étend, domine sur les vastes campagnes. SPIEGEL: Avesta III. k. 73. l. weite Triften besitzend; WINDISCHMANN Mithra 1. l.: der weitflurige. Magyarul a szöveg intencióinak legmegfelelőbb: a világbiró.

¹⁰ WESTERGAARD: Zendavesta. Copenhagen 1852—54. Mihir-jast. 1.

mottak panaszát, s hazavezérli az eltévedt nyájakat. (M. j. 83—88.) A ki megsérti Mithrát, legyen az egyes ember vagy egész nép, megbűnhődik, elpusztul, mert haragjában rettenetes és kegyetlen. Hadi szekeren ezüst páncélban ül, fején arany sisak és kezeiben lándzsa, kard vagy ij. Útjában az igazság, győzelem, tisztaság és átok szellemei kísérik. — Győzhetetlen ellenfele a demonoknak és minden kártékony lénynek. — Ezekkel örök harcban van, s áldásos munkájának részesei az igaz hívők is, kiket védelmez, sérthetetlenekké tesz, akár a gonosz szellemek, akár emberek ellen küzdenek, és megvédi őket még a túlvilágon is, midőn lelkeiket fényes palotáján keresztül a bírák elé vezeti az Ahura-Mazda trónjához járuló hidon.

Mithra ily alakban Róma elhanyaglott vallási életébe új erőt önthetett volna, de mire körülbelül Kr. e. 70-ben ¹ a Pompeius által hazahurczolt kisázsiai és afrikai tengeri rablók révén megérkezik, teljesen megváltozott. Mystikus, titokzatos keleti istenség lőn, bár még mindig jobb, tisztább mint a többi. A fővárosban csakhamar meghonosult. Kezdetben talán a Suburrában, a szegény munkás nép és söpredék tanyáján, s az uraik által vérig kinzott rabszolgák között, majd később a műveltebb néposztályok némely rétegeiben is, melyek örömmel fogadtak minden exoticust, csodálatost. A második században már a legelőkelőbb körök is hívei s úgy látszik, mintha a haute volée egyik criteriuma lenne Mithra buzgó imádója, tisztelője lenni. A legtöbb emberrel kétségtelenül így volt, s talán ez vitte reá a rossz nyelvű Luciánt, hogy megkérdeje az isteneket, vajjon honnan szakadt Rómába az izléstelen öltözetű, tiarás, médiái Mithra, ki nem tudván görögül, nem érti meg, ha valaki reá emeli kelyhét.² A gúnyversek is százával keltek ellene, mindhiába, Hadrianus, Antoninus Pius, Marcus Aurelius alatt, általános lőn cultusa, sőt Septimius Severus idejében már vannak «Sacerdotes Invicti Mithrae Domus Augustanae.»

Sarmizegetusában, Dacia fővárosában, a Mithra-cultus igen korán meghonosulhatott. Talán már Trajanus hódító serege, különösen a coloniát alapító Leg. V. Mac. hozta magával, melynek néhány Mithrának szentelt titulusa fönnmaradt; továbbá a Flavius név előfordulta az egyik legjobb föliraton szintén arra vall, hogy a hódítás első szakában került a fővárosba, mert a második század elején e név már gyérülni kezd, s helyét Sarmizegetusában is Trajanus nomenjei foglalják el. Egyik reliefen fönnmaradt a dedikáló prænomenje, nomen gentiliicum és cognomenje, holott a három nomen használata a második század harmadik, negyedik tizedétől annyira gyérülni kezd, hogy csak a legritkább esetekben constatálható, míg a harmadikban teljesen nyoma vész. — Sajnos, hogy datálható fölirat csak egy került elő, mely Sarmizegetusát municipiumnak nevezvén, csak azt igazolja, hogy a szentély fönnállott még a harmadik század negyedik tizedének végén is. — Valószínű tehát, hogy a cultus virágzott a rómaiak távoztáig.

Hogy mily alakban került a fővárosba, arról reliefjeink és fölirataink adnak némi fölvilágosítást.

«Alterius profani sacramenti signum est θεός ἐκ πέτρας» olvassuk Firmicus Maternusban.³ E signumnak igen szép példánya van a dévai muzeumban.

A görög és latin írók, csak általánosságokban érinték e mythost, vagy mellékesen, alkalomadtával. — Adataikból lehetetlen volna azt reconstruálnunk, részint azoknak rövidege, részint egymásnak ellentmondó voltuk miatt, jóllehet a πετρογενής Mithrának egyik legkiválóbb tulajdonítványa, azon kevesek közé tartozó, melyek az eredeti forráshoz vezethetők vissza. E mythos szoros összefüggésben van a zoroastrismussal. Eredeti alakjáról a Mihir jast ad fölvilágosítást. A tizenharmadik versben olvassuk, hogy Mithra az első jazata, ki fölemelkedik a Hara hegyre, megelőzve a lovait hajtó halhatatlan napot, ki legelőször hág föl fényesen az elragadó szépségű csúcsra, honnan

A cultus meghonosulása.

Mithra petrogenitus.

¹ PLUTARCH: Vita Pompei c. 24. LAJARD: Recherches sur le culte public et les mystères de Mithra 563. és köv. l.

² LUCIAN: Deor. conc. c. 9.

³ Firm. Maternus: de err. prof. rel. c. 20.

látja az összes ázsiai országokat, majd a negyvennegyedik szerint Mithra lakása az egész földet beborítja, körülveszi, melyet az amesa-çpenták építének Ahura-Mazda parancsára (50.)

Ez a napot megelőző fény föltűntének az ős ember által képzelte megjelenési módja, ki a fényt legelőször a hegyek mögül látván előbukkanni, nem is gondolhatott, gyermekes phantasiájával nem is képzelhetett egyebet, minthogy a fény a hegyek, a szikla, az égbolttal azonosított kő mélyében lakik, s abból születik, és ha a hegy neve nőnemű, mint a «hara berezaiti» a zend nyelvben, úgy még könnyebben keletkezhett a mythos, hogy a fény csakugyan a hegy, a szikla, a kő szülötte. Hiszen az eget is kőnek képzeltek kezdetben, majd a haladásnak megfelelőleg ércz, vas, vagy aczél-nak vélték, de mindig oly anyagnak, melyből ütés vagy csiholás által szikrát lehet kicsalni. — A vedákban megtaláljuk a kő elnevezést, bár igen ritkán fordul elő, de annál gyakrabban használják az iráni nyelvek . . . . . szanszkrit = áçman; zend = açman; új perzsa = ásmân.¹ A görögöknél χάλκρος, πολυχάλκρος σιδηρος, — de az ő mythológiájokban is megtalálható amaz ősrégi elnevezés, mint azt R. Roth bebizonyítja a hagyományokból, melyek a szanszkrit és zenddel, teljesen azonos névvel ἀκμων — bár e szónak «kő» jelentése a görög nyelvben többé nem mutatható ki — ruházzák föl Uranos atyját, vagy Uranost.²

A zend açman adja megfejtését a mythosnak.

Míg a napfény első sugara előtűnik s az utolsó lealkonyodik a fény és égbolt elválaszthatatlan egységet képeznek. A vedákban meg van az elválaszthatatlanság Mithra s a nagyobb általánosabb Varuna az ég istene között, — és ez az egység meg volt kezdetben Irán vallásában is, már a két ősi cultus közös eredeténél fogva is, de később Ahura-Mazda és Mithrának egymáshoz való viszonya teljesen átalakult.³ Mithra fölszabadítja magát teremtményének védszárnyai alól, s mint az égi fény personificatiója Perzsiában önálló istenséggé vált, sőt később majdnem egyedüli istenné lesz. — Ővé az egész égbolt, melyből ered, születik, melyet kőnek képzeltek, s a mindent befogó égbolt lesz lakása is egyszersmind. És kétségtelenül az égboltnak a kővel való identificálása vezette reá Mithra első ábrázolóit, hogy őt sziklából kiemelkedőnek, születőnek alakítsák, s ebben talán közreműködött még Creuzer szerint az is, hogy a kőből szikra ugrik elő.

A mythos tiszta eredeti alakja, hogy a kő, melyből Mithra születik, voltaképen az égbolt nem jutott el nyugatra, vagy ha ismeretes volt is, nagyhamar feledésbe ment, s elenyészvén a symbolicus jelentés Mithrát valóságos kőből születettnek képzelik, sőt apát keresnek és találnak neki Hieronymus szerint, ki így ír: «Narrant et gentiliū fabulæ Mithram et Erichthonium vel in lapide vel in terra de solo æstu libidinis esse creatus.»⁴ De az ilyféle adatok, már keresztény íróktól származnak.

Cautus Patis. Mithrának ily alakban való tisztelete Sarmizegetusában általános volt. Alig van egyetlen csoportozat, melyen a sziklából születés ne játszanék fontos szerepet.

Mithrának egy más tulajdonítmányát a derék Synethus titulusa tartá fönn, melyet «Cautus Patis»-nak szentel.

Garrucci volt az első, ki a «cautus patis» kifejezés perzsa eredetét fölismervén, azt a perzsa segélyével igyekezett megfejteni, Mithra e címét «ghoda-pat»-tal tartván azonosnak, és a kifejezést «mindenható istennek vagy királynak» fordítja.⁵ De a «gôda» török eredetű szó és testet jelent,

¹ Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung: ROTH II. 44. 1.; FR. MÜLLER II. o. X. 319; SPIEGEL: Erânische Alterthumskunde II, 109. és köv. 1. 142. 1.

² BERGK-ALCMAN: Fragm. 111; lyr. gr. III. 3. p. 862; G. CURTIUS G. Z. 4. 1873 131. 1., 2. és 3. j. — PRELLER: Griechische Mythologie I. k. 40. 1., 1. j., a harmadik kiadás. Mindig erre hivatkozom.

³ ROTH: Die höchsten Götter der Arischen Völker. Zeitschrift der Morg. Ges. VI. 70. köv. 1.

⁴ HIERONYMUS: Adv. Jov. I. c,

⁵ GARRUCCI: Tre sepolcri con pitture ed iscrizioni appertinenti alle superstizioni pagane del Bacco Sabazio e del Persidico Mitra. Napoli 1852.

«pāt» jelentése pedig trón. Garrucci bizonyosan «khoda paiti-»ra gondolt, vagy «pata» lebegett előtte. De «cautus» ez esetben nem identificálható «khoda»-val, mert a perzsa «kh»-nak a latin átírásban «ch» felelt volna meg.

Kiváló orientalistánk Gf. Kuun Géza, a hunyadmegyei történelmi és régészeti társulat 1882. május 30-iki közgyűlésén tartott megnyitó beszédjében más alapon fejteti meg s nyomozza ki szerencsés kézzel e ritkán használt tulajdonnév eredetét, jelentését. A tudós gróf szerint a zend nyelvhez kell fordulnunk s annak «kāta = szeretett, kegyelt («kā» szeretni ige részesülője) szava adja a megoldást. E szónak hosszú «a»-ja «ā»-nak illetőleg «ao»-nak mondatott ki, következőleg «au»-val hasonlítható össze. A hosszú «a» nemcsak az avestai nyelvben változott el igen gyakran «āo»-vá, például «napāo», ó perzsa «napā» szanszkrit «napāt», hanem az új perzsában is «āo»-nak hangzik¹ hasonlóan a francia «āo»-hoz a *Saône* szóban. Az ó-perzsa kiejtésben az avestai «ao»-nak «au» felel meg, s ennél fogva az «āo»-nak is némely alakban «āu» felelhetett meg, annyival is inkább, hogy magában az avestai nyelvben is néha «āo» és «au» váltakoznak, p. o. «gāušh», «*gaosh* és *gāosh*». Ez esetben «kāta paitais», illetőleg «kaōta» (vagy kauta) «paitais» *καὶ οὐκ ἔστιν* felelne meg «cautus patis»-nak, tehát Mithra Ahuramazda kegyeltjének mondatnék, és Mithráról csakugyan azt olvassuk a *Mihir jast*-ban, hogy Ahura-Mazda minden jazatái között őt szerette legjobban. «Patis» mondja a nemes gróf az ó-eráni «paiti, — paitais» alakú genitivusából eredt, illetőleg ennek elrontott alakja, az «i»-be végződött ó-iráni szavak ugyanis genitivusokat úgy képzik, hogy az «ai»-vá kibővült végmagánhangzóhoz «s» rag járul. Az eredeti kāta (kāota)»-hoz, legközelebb jár a S. Clemente templom alatt fölföldözött mithraeum egyik faragványa alatt olvasható «caute», mely dativusnak nevező esete, bizonyára «cauta»-nak hangzott. Az eredeti «cauta» alak a latin népetymologia befolyása alatt Synethus fogadalmi köve és egy második kivétel szerint, melyben helyette «cautes» áll «cautus»-szá változott. A «cautes» alak, mely a Henzen-Orelliféle gyűjtemény 5848. számú fölíratában fordul elő «cauta»-ból a «petra genitrix»-ről szóló tan befolyása alatt idomult s a «cautus»-nál sokkal későbbi. Ismeretes, hogy az ó-perzsa nyelvben a nomen rectum és regens kapcsa nem változhatatlan, hanem a genitivus e két tényezőjének mindegyike a másik előtt vagy után állhat, így például «*parunām khshāyathiya*» sokak királya, mellett előfordul «*khshāyathiya dahyunām*» «a tartományok királya» «*Kata paitais*» épen annyira jogosított alak az ó-perzsában, mint «paitais kاتا» volna.^{2 3}

Ezek után bátran mellőzhetjük Stark nézetét, ki az Osterburken közelében talált, a fáklyás reliefjével ékített táblán előforduló «Cautopati» vonatkozására kételyeket táplál⁴ vagy C. Viscontiét, ki e jelzőt «*θεὸς ἐκ πέτρας*»-szal fűzi össze.⁵

Mithrának más, szintén perzsa eredetű tulajdonnévén a Protas vicarius által dedikált tituluson maradt fenn NABARZE DEO alakban.

¹ SPIEGEL: Vergleichende Grammatik der alteranischen Sprachen 52. l.

² A hunyadmegyei történelmi és régészeti társulat évkönyve II. k. 11—12. l. Gróf KUUN GÉZA megnyitó beszédje.

³ A «Cautus patis» és «Cautus paterre» vonatkozó feliratok: Labus: Marmi antichi Bresciani p. 47, 48; Annali dell'istituto di corrispondenza archeologica XVIII. 274. l. l.; C. J. L. II. 464, 1025, 2705; C. J. L. III. 994, 4736; C. J. L. V. 763, 765, 766, 1809, 4935, 5465; C. J. L. VI. 86, 748, 3730; C. J. L. VII. 650, 1344 c.; C. J. L. VIII. 2228; Bulletino della commissione archeologica municipale 234. l. II. évf.; TORMA K.: Inschriften aus Dacia, Moesia superior und Pannonia inferior 41.

⁴ Dr. K. B. STARK: Zwei Mithreen der grossherzoglichen Alterthümersammlung. 30. l.

⁵ «Gauto Pati essendo noto che Mitra fu detto Cautus Pates forse in relazione alla pietra (cautes) de cui la dottrina dei misteri insegnavalo (ὁ ἐκ πέτρας θεός); la quale veniva pure adorata sotto la invocazione di Cautus, e di Petra Genetrix, e Petra genitrix Domini. In monumento di questo genere e di quest'epoca non può fare grave difficoltà la «G» adoperata in luogo della «C»: mentre poi l'abbreviatura delle parole in sigle può essere anche stato fatto a bella posta per enunziare con alquanto di riserva un' invocazione di Mitra non ordinaria. Egli è il vero che nelle iscrizioni poco sopra citate la troviamo due volte più o meno abbreviata, ma una volta scritta per intero: Deo Invicto Mithrae CAVTO · PATI.» Bulletino della commissione archeologica II. évf. IV-ik füz. 234. l.

Mithra e tulajdonítmányának Gf. Kuun Géza a következő megfejtést adja.

«Nabarda» az új perzsa nyelvben erőt, hatalmast, hőst jelent, s a szónak ezen értelme Mithrának egyik igen régi tulajdonítmánya.

Midőn az iráni és ind néptörzsek még együtt lakták a Pamir fősíkját, a többi árja népnek a közös törzstől való elválása után a Mithra istennévről való fogalom már megvolt az ősi hazában. E fogalom «mitra» barátot jelentett, és ezen értelme e szónak, hogy az emberi nemnek, különösen az árja népnek jótékony hű barátja megmaradt vallástörténeti fejlődése egész hosszú folyamán át. A Rigveda III-ik hymnusának 61-ik versében Mithrára vonatkozólag e néhány szó áll:

«mahī mitrasya varunasya mātā»

az az a hajnal egyik fiának, a reggeli napnak, Mithrának naponként újabb erőt ad, míg második fiának a lenyugvó napnak naponként csalódásokat szerez. Ebből látjuk, hogy a reggeli nap, a mennybolt naponként megújuló drámájának fiatal hőse, ki soha meg nem gyengülhet, mert anyja a hajnal minden nap új erővel ruházza föl. — Egy ily istennek egyik leglényegesebb tulajdonítmánya az erő, és méltán nevezték erősnek, hatalmasnak, hősnak. Ezen ősrégi vallásos perceptiót az árja indusok ősi hazájukból Pamirból magokkal hozták Kasmirba s onnan Pengabba, hol legrégebb vedáik keletkeztek. — Az ó-perzsáknál is Mithra az erő és hatalom istene volt, s ez eltekintve az eredeti fogalomtól, onnan is következtethető, hogy midőn az arbélai ütközet előtt Nagy Sándor és serege Minervát és Victoriát hívják segítségül: «Minervam Victoriamque», ugyanakkor az ellentáborban Darius Codomannus az örök és szent tűz és Mithra napisten segítségével győzelmet kérve a maga és serege részére: «Solem Mithren sacrumque et æternum invocans ignem, ut illis (Darius hadának) dignam vetere gloria majorumque monumentis fortitudinem inspirarent» — mint Curtius mondja.¹ Darius itt a győzelemre szükségeltető erőt, az erő és hatalom, tehát a győzelem istenétől kéri, ki itt «Sol Mithres»-nek neveztetik. A nap nemcsak az árja mythológiában, de a semitáknál is az erő tulajdonítmányával ruháztatott föl, mint a hogy ezt Sámson, a naphős, példájában látjuk, kinek nevét Flavius Josephus erősnek magyarázta: ἰσχυρός.² Mithrának is már a vedákban is megvoltak hasonértelmű elnevezései; így: «Bhaga» a Rigveda I. hymnusának 123-ik versében, mint Varuna említetik: «Bhagasya svasā varunasya g'āmīr.» Bhaga a szanszkrit nyelvben, eredetileg gazdagot, jótékonyt jelentett s jelentette a reggeli napot mint az emberi nem jótékony gazdagítóját.³ Az ó-baktriai mythológiában úgy látszik, Nabarza volt a Mithra név egyik leggyakoribb helyettesítője, s valamint ebből a Mithrenes név, úgy abból a Nabarzanes név képezetett. Mithrenes előfordul Curtiusnál s Arriannál. Utóbbi így ír róla: «Μιθρήνης τε ὁ πρόεδρος τῆς ἀκροπόλεως τῇ ἐν Σάρδεσι.» Nabarzanest szintén e két író említi, s Curtius Nagy Sándor viselt dolgairól írott munkája III-ik könyvében Darius prætorának nevezi: «Nabarzanes prætor Darii».⁴ Mindkét személynév az illető istennevekből «āna» viszonyrag által van képezve, mely a perzsa nyelvben tulajdonító értelemmel bír. Az «ān» és «āna» ragok ezen használatáról Vullers perzsa nyelvtanában következőleg ír: «relationem quandam inter nomen primitivum et derivatum indicant», így p. a behistuni fölíratban Vivangān = Vivangfia.⁵ Mithrenes azon személyt jelenti, kit szülei mint csecsemőt vagy serdülő gyermeket Mithra oltalmába ajánlottak, hasonlóan a Nabarzanes a Nabarza istennek ajánlottat jelentette. A Nabarza istennév ó-baktriai alakjának az ó-perzsa nyelvben bizonyára «nabarda» felelt meg, mert az új perzsa nyelv szótárában a «nabarda» meg van «erős, hatalmas, hős» értelmében, s az ó-baktriai «z» hangnak az ó-perzsában gyakran «d» felel meg p. baktr. «azem» ó-perzsa «adam»=én, — baktr. «guz» — ó-perzsa «gud» = elföldni stb.

¹ Q. Curtii lib. IV. c. XIII.

² L. antiqu. 5. 10.

³ A. de Gubernatis: Lettura sopra la Mitologia vedica 66. l.

⁴ Q. Curtii lib. III. c. VII.

⁵ VULLERS: Grammatica linguæ persicæ 220—222. l.

⁶ VULLERS: u. o. 41.

Dr. Justi gf. Kuun Gézához intézett levelében elfogadhatónak tartja Pott azon nézetét, hogy Nabarzanes eredetileg «nava varzína» lett volna «ujat tevő» értelemben. Ez az értelmezés tulajdonképpen az alapszóé, s nem a belőle képzett személynévé, de az alapszót, illetőleg «Nabarza»-t mint istennevet Pott nem ismerte, s nem is ismerhette, és e szerint az előbbeni alkalmazva azt a mit Pott az utóbbiról mondott «Nabarza» a «nava varzá» összevonása, melynek második része a «varz» tenni ige «a» rag által képzett részesülő alakja. E név értelmei tehát

- a) ujat tevő
- b) megújuló, az az mindig új.
- c) mindig fiatal, üde
- d) erős, hatalmas
- e) győztes, hős.¹⁻²

Ezen, szokatlanul egészen perzsa tulajdonítványokkal bíró Mithra, nem elégíthetné ki a főváros lakosságának minden rétegét, különösen nem a syreket, kik minden idegen istenséget azonosítani szoktak a sémi faj istenségeivel, így Jupitert az emesai, heliopolisi, dolichei napistennel, elnevezvén őt Heliopolitanusnak, Dolichenusnak stb. Hasonlóan jártak el és kétségtelenül Mithrával is, Azizussal identificálván őt. Várhelyen ugyan ily névvel még nem került elő Mithra-fölrirat, de a későbbi kutatások, remélem meg fogják erősíteni föltevésemet, hogy itt is tisztelték őt e néven, annál inkább, mert nemcsak Apulumban, hanem Sarmizegetusában is voltak syrek, kik a metropolisban Jupiter Dolichenusnak már templomot is építének.³

Az Azizus titulusok: Deus Bonus Puer Phosporus⁴ dedicatioval igen gyakoriak. És ezen *Deus azizus*. dedicatio minden szava — írja gróf Kuun Géza — a Mithra névhez kötött eredeti fogalmat tükrözi vissza. A Deus magától értetődik, «aziz», syrül «erőst, hatalmast» jelent; «bonus» «jó», Mithra «Bhaga» nevének felel meg, mely a szanszkritban «jótékonyt» jelent; «puer» gyermek a «reggeli napot» jelenti; «phosporus» szintén arra vonatkozik, mint a «világosság földterítője». — Goos Azizusról beszélve idézi Julian császár egyik beszédjének következő passusát: «οἱ τῇν Ἑμεσαν οἰκοῦντες, ἱερὸν ἐξ αἰῶνος ἡλίον χώριον, Μόνιμον αὐτῶν καὶ Ἀζίζον συγκρατοῦσιν, αἰνέσθαι φησὶν Ἰάμβλιχος, ὡς ὁ Μόνιμος μὲν Ἑρμῆς εἴη, Ἀζίζος δὲ Ἄρης ἡλίου πάρεδρος». ⁵ Ebből látjuk, hogy Jamblichos szerint Azizus a görögök Aresének s Monimos Hermesöknek felel meg, tehát Azizusnak itt ugyanazon szerep jut, mely Mithrának isteni cultusa későbbi phasisában, és ezért joggal azonosítjuk Azizot Mithrával, s ezt annál inkább tehetjük, mert «aziz» a syr nyelvben épen azt jelenti, mit Mithra isten «Nabarza» neve a perzsában. — A titulusokon az Azizus név néha nincsen ugyan meg, de a többi jelző: «puer bonus phosporus» mindig ott van. Néha Azizus helyett Apollo Pythiust tesz a jámbor dedicaló, ily formán: Bono Puero Phosporo Apollini Pythio.⁶ Python pedig azon sárkány neve, melyet a gyermek Apollo, tehát a reggeli nap (= Mithra) születése után megölt, s ez a sárkány nem egyéb mint az éjjel, melyet a kelő nap elenyésztet. A Mithra reliefeken lévő két fáklyás (φωσφόρος) = bonus puer is a főalak egyik tulajdonítványának ábrázolója.⁷

Szintén syr eredetű identificatio, midőn Mithra mint Deus Sol Hierobolus jelenik meg egy *Sol Hierobolus*.

¹ Gróf KUUN GÉZA: Nabarza istennévről. Keresztény magvető 1882. 1. f. 2. és köv. l. v. ö. TORMA KÁROLY: Neue Inschriften aus Dacia, Moesia Superior und Pannonia inferior a 42-ik titulusnál gróf KUUN GÉZA megjegyzéseit és a Hunyadmegyei történelmi és régészeti társulat évkönyvében ugyancsak gróf KUUN GÉZA megnyitó beszédjét. II. k. 8. l.

² C. J. L. VI. 742.

³ Várhelyi provenienciájú fölrirat a bukaresti múzeumban. Eph. IV. 474. TORMA K.: Neue Inschriften 7. sz. (v. ö. C. J. L. III. 1431.) u. a 48. sz.

⁴ C. J. L. III. 875, 1131—1138.

⁵ C. Goos: Beiträge zur siebenbürg. Alterthumskunde 110. l.; Julianus Orat. IV.

⁶ C. J. L. III. 1133, 1138, 3479.

⁷ Gróf KUUN GÉZA: A Nabarza istennévről című értekezésében. Keresztény Magvető 1882. I. f. 5. l.

fogadalmi kövön Apulumban.¹ E Sol Hierobolus Mommsen nézete szerint azonos Ἡριβόλος-szal, mely istenségnek nevét megtaláljuk a palmyrai föliratokban² továbbá mint Ἡεροβόλος-t Gideon agnomenjében, s mint Ἡερομβόλος t Phoeniciában.

Sol Invictus.

Mithrának megszokottabb elnevezése a Sol Invictus = legyőzhetetlen nap.

E tulajdonítmánya az istenség ősi alakjának régen meg volt, mert Mithra a védákban maga a napisten, és az volt már akkor is, midőn az áriák még együtt laktak, — konkrét hatalmas istenség, melynek cultusa általános lehetett. A rettenetes belharczok által előidézett válás alkalmával Mithra elhagyta hazáját, s elvándorolt népének egy részével Indiába. Tisztelete Hindostánban talán évezredek óta virágzott, míg a nép vallásos képzelme erősebb egyéniségű vagy divatosabb istenségeket alkotott, melyek elől Mithrának háttérbe kellett szorulnia. A védákban most csak egyetlen himnust találunk egyenesen ő hozzá intézve. De ennek daczára a védák költői nagy kegyelettel viseltetnek iránta, mert a himnuszokban az istenek tisztelete sokszor van az övéhez hasonlítva, vagy magok az istenségek vele párhuzamba állítva, sőt gyakran identificálva.

*Mithra
vándorlása.*

A zend propheta vallási rendszerében az eredeti istenség nem talált helyet, — a gáthák egyszer sem említik nevét — Ahura-mazda foglalá el a legmagasabb polcot, de homályos elmosódó egyénisége nem elégíthetvén ki a természet mostohaságával örök harcban levő, s társadalmi életében is erős szenvedélyektől izgatott harczedvelő, mozgalmakhoz szokott népet, s a száműzött istenség visszatért ősi honába. A Mihir-jast, melynek egyes részei, mintha Indiában keletkeztek volna többszörös bizonyítékot nyújt e vándorlás igazolására, így a 104-ik szakasz, melyből még India nevét sem tarták szükségesnek kitörölni: «yénhê dareghaciṭ bāzava fragereweñti mithrōaojanhō yaṭciṭ ushastairē hindvō āgēurvayēiti yaṭciṭ daoshatairē nighnē . . . kinek karjai megragadják azokat, melyek erősek a barátságban,⁴ ha ő fölkel keleti Indiában és lenyugszik a nyugotiban.»⁵ És ugyancsak a Mihir-jastban találjuk bizonyítékait annak is, hogy a cultust legalább kezdetben teljesen idegennek tekinték, s e passusokat később sem hagyák ki, midőn a cultus általános lön és a szent könyvek, de különösen a jast szövege már megjegeczedett, így az 54, 55 és 74-ik versekben; «āt mā nōiṭ mashyāka aokhtō namana yasna yazeñtē yatha anyē yazatāñhō aokhtō-nāmana yasna yaziñti . . . az emberek nem tisztelnek engem oly áldozattal, melynél nevemet említik, mint a többi jazatákét, kiknek áldoznak»; vagy 55 «yēdhi zi mā mashyāka aokhtō-nāmana yasna yazayañta yatha anyē yazatāñhō — yaziñti. frā nuruyō ashvaoyō shushuyām . . . mert ha az emberek nekem olyan áldozattal áldoznának, melynél nevemet említik, — a jámbor emberekhez — eljönnek». A kétségtelenül újabb keletű 59-ik versben, már névszerint való áldozatot ígér a jámbor mazdajacsna. E passus tehát a cultus meghonosulását és általánosságát igazolja.

Herodotus idejében cultusa már teljes virágzásban volt, mutatják a könyveiben előforduló nevek Μιτραδάτης⁶ Μιτροβάτης.⁷ E neveknél a «τ»-nál hiányozván az aspiratio, azok valószínűen Mitrából képeztettek, de kétségtelenül Mithrával függnek össze. A Mithra névvel Herodotus Anahitát jelzi kiről,⁸ Windischmann⁹ állítása szerint mint Mithrāni-ról beszél, s ez esetben mulhatatlanul meg kellett lennie Mithra férfi-személyesítésének is. E föltevést megerősítik az ékiratok is, melyeken Mithra együtt említetik Anahitával és Ahura-Mazdával.

¹ C. J. L. III. 1108.

² C. J. Gr. 4483, 4502. Bull. dell. inst. 1860, 58. l.

³ MOVERS: Phoenic. 434. l.

⁴ T. i. Mithra karjai.

⁵ WINDISCHMANN: Mithra 13. l.; SPIEGEL: Avesta III. 95. l.; v. ö. dr. M. HAUG: Ueber den gegenwärtigen Zustand der Zendphilologie 62, és 63. l.

⁶ Herodotus I. 110.

⁷ Herodotus III. 120. köv.

⁸ Herodotus I. 131.

⁹ WINDISCHMANN: Mithra 55. l.

Az istenségnek nagy tekintélyét bizonyítja, hogy Xenophon szerint az ő nevére esküsznek.¹ Artaxerxes Plutarchusnál szintén Mithrára esküszik,² Dárius pedig Mithra nagy fényére kényszeríti eunuchját, hogy igazat mondjon.³

Plutarch, a keleti vallási rendszerek egyik legkiválóbb ó-kori ismerője, Isis és Osirisben *A Mithra név etymológiája.* a zoroastrismusról írván, előadja, hogy Zarathustra az egyik istent Oromazes-nek nevezi, a másikat pedig Areimaniosnak, mondván, hogy előbbi az érzéki dolgok közül leginkább a világossághoz, utóbbi pedig a sötétség és tudatlansághoz hasonlítható, s kettejük között van Mithra, kit ezért a perzsák közvetítőnek neveznek: «ὁὗτος οὖν ἐκάλει τὸν μὲν Ὀρομαζῆν, τὸν δ' Ἀρειμάνιον, καὶ προσεψαίνετο, τὸν μὲν εὐοκνεῖναι φῶτι μάλιστα τῶν αἰσθητῶν, τὸν δ' ἔμπαλιν σκότῳ καὶ ἀγνοίᾳ· μέσον δ' ἀμφοῖν τὸν Μίθρην εἶναι· διὸ καὶ Μίθρην Πέρσαι τὸν μεσίτην ὀνομάζουσιν».⁴ Plutarchus ezen adatokat valószínűleg Theopompos Φιλίππειά-jából vette,⁵ ki előtt valószínűleg azon zoroastricus tradíciók lebegtek, melyek a sassanidák idejében foglaltattak a Bundehes nevű gyűjteménybe.⁶ A Bundehes szerint Oromazes a kezdet nélkül való világosságban és mindentudásban lakik, Areimanios pedig a kezdet nélkül való sötétségben és tudatlanságban, s közöttük a Vái-nak nevezett üres tér, hol a vegyülés történik. Ez a Vái Spiegel szerint⁷ Vayus uparó-kairyó, a magasságban lévő levegő, mely azonos Rámaqāstra-val, Mithra elválhatatlan társával.⁸ A Vái lakása a fénynek, melynek personificatiója a Mithra. A szót, melylyel a huzvares szöveg a vegyülést kifejezi, Neriōsengh sammīratā-nak fordítja. Gyöke e szónak, írja Windischmann, «mie, méz» azonos a XIX-ik fargard 35-ik versében előforduló mēvānē, val, melyet Spiegel e passusnál miṭ⁹ és mēthana-val¹⁰ vet össze, s ez úton magyarázza Mithra nevének jelentését. Ha ez valószínű, folytatja a nagy tudós (Windischmann) és Mithra összekötőt, közvetítőt jelent, a mi pompásan hozzáillik a szanszkrit mithra = baráthoz, úgy Theopompos jól értesült-midőn Mithrát μεσίτης-nek mondja.

De vajjon helyes-e Spiegel magyarázata, midőn a Mithra nevet a miṭ (miḍ) gyökkel hozza kapcsolatba, összekötő, közvetítő értelmet adva annak. Zend etymologiai alapon, s a zoroastrismus szempontjából igen, de vajjon az-e történeti alapon, midőn a zend Mithra bevándorlott istenség, és csak az ősi, ária Mithrának a hatalmas napistennek a zend nép szükségleteihez alakított mása? Történeti alapon nem. Már Windischmann, Mithra egyik legkiválóbb ismerője, érzi, hogy oly fogalom substitúáltatnék így, mely a konkrét istenség eredetével, lényegével nem volna teljes összhangban. Az istenség lényegének tehát sokkal megfelelőbb az alábbi hypothesis, melyet Hillebrandt közöl.

Mithra és Mitra, kétségtelenül egy és ugyanazon gyökből deriváltatnak, «tra» vagy «ra» képző által. A zend miṭ gyököt, mondja, a szanszkrit mith (meth) gyökkel vetik össze, és erre vezeti vissza a pétérvári szótár a «mit-ra» alak közbevetésével a «mitra» szót. De a «tra» szótaggal képzés, nem nem fogadható el, mert a zend hangtani törvények szerint a «t (th)-ét» megelőző «t» hangnak spiranssá kellene változnia, s ekkor nem «mithra»-t kapnánk, hanem «mistra»-t. A «mit» gyökhöz tehát csak «ra» képző csatolható: mit-ra. Tudván azt, hogy «mitra» a szanszkritban «barátot» jelent, hogy a hindu etymologok mitra-t sokszor medyati = snihyati-val magyarázzák, el kell fogadnunk a szent-

¹ XENOPHON: Cyrop. VIII. 5, 53 Μὰ τὸν Μίθρην. Oec. IV. 24. ὁμνυμίσαι τὸν Μίθρην.

² Artaxerxes c. 4. Νῆ τὸν Μίθραν.

³ Alexand. c. 30. εἰπέ μοι σεβόμενος Μίθρου τε φῶς μέγα καὶ δεξιὸν βασιλεῖον.

⁴ PLUTARCH: De Isid. et Osir c. 46.

⁵ Kr. e. 380—305.

⁶ V. Ö. WINDISCHMANN: Zoroastrische Studien. Abhandlungen zur Mythologie und Sagengeschichte des alten Iran 56. I. A Bundehes fordítása I. fej.

⁷ FR. SPIEGEL: Erânische Alterthumskunde II. k. 102. I.

⁸ V. Ö. Vispered 1, 24; 2, 26; Yasna 1, 9, 22, 25 stb.

⁹ Dr. W. GEIGER: Handbuch der Awestasprache 301. I.; miṭ = sich zu Jem. gesellen, wohnen, bleiben; Jem. entgegengehen (um mit ihm zu streiten).

¹⁰ GEIGER: Awestasprache 296. I. mēthana = Haus, Wohnung.

pétervári szótár azon föltevését, hogy a szanszkrit «mith» gyököt kell alapul venni eredeti jelentéseivel a zend «miṭ» mellőzésével, mellőzve ennek nem substantialis és Spiegel által eszmetársítás alapján adott jelentését a közvetítést, s ekkor megkapjuk a hangtani törvényeknek megfelelő alakot, mely teljesen kifejezi az istenség eredetét is lényegét is. És ugyancsak a szentpétervári szótár szerint a «mith» gyök jelentései:

a) valakihez csatlakozni,

b) ellenfélre találni, szorosan egymás mellé jutni; s az előbbihez fűzhető még «mithas», az utóbbihoz «mithuna», mely együvé társulást jelent, egy párt, tehát egyesülést, társulást. Ez alapon a szanszkrit «mith» gyök jelentményileg, értelmileg ugyanaz mi a zend, miṭ (miḍ), mert ez is társulást, lakást, maradást jelent, és csakis másodsorban adható annak a zend theologia alapján megalkotott istenség tulajdonítmánya a «közvetítés» értelmül.¹

Cultusának nagy tekintélyét igazolja, hogy általános érvényű ünnepet szentelnek neki. Duris szerint² e napon a király lerészegedhetik, sőt tánczolhatott, de csak is ő, mert e napon Ázsiában senki sem részesülhetett Terpsichore örömeiben: «Κτησίας δὲ παρ' Ἰνδοῖς φησιν οὐκ ἐξεῖναι τῷ βασιλεῖ μεθύσθηναι· παρὰ δὲ Πέρσαις τῷ βασιλεῖ ἐφίεται μεθύσκεσθαι μιᾷ ἡμέρᾳ· ἐν ἧ θύουσιν τῷ Μίθρῃ· γράφει δὲ οὕτως περὶ τούτου Δουρις ἐν τῇ ἐβδόμῃ τῶν ἱστοριῶν· ἐν μόνῃ τῶν ἐσθρῶν τῶν ἀγομένων ὑπὸ Περσῶν τῷ Μίθρῃ βασιλεὺς μεθύσκεται καὶ τὸ Περσικὸν ὀρχεῖται· τῶν δὲ λοιπῶν οὐδεὶς κατὰ τὴν Ἀσίαν, ἀλλὰ πάντες ἀπέχονται κατὰ τὴν ἡμέραν ταύτην τῆς ὀρχήσεως».³

Nyugotra Mithra mint napisten jutott el. Curtius már idézett helyén Sol Mithráról beszél, hasonlóképen Strabo, jöllehet Herodotus nyomán ír, s Heliosról azt mondja, hogy a perzsák Mithrának nevezik . . . τιμῶσι δὲ καὶ Ἥλιον, ὃν καλοῦσι Μίθρην.

Ez időtől kezdve nyugoton alig ismerik másképp.

Mithra a jast
adatai szerint

Ez átalakulás, ha figyelembe vesszük a jast adatait és Mithrának vándorútját, igen könnyen megtörténhetett, könnyen, mert az Avestában csak egy gondolat választja el a naptól, s a theológiának egyetlen előre lépése, valósággal is azzá tette volna, a mi volt eredetileg.

A geniális Windischmann Mithra egyik legkiválóbb ismerője az istenséget, a nap, hold és csillagoktól különböző, teremtet, mindent éltető és átható fénynek⁴ nevezi, hasonlóan Spiegel⁵ túmaszkodva a jast adataira, jöllehet ennek több verse egyszerűen csak külön, külön említi Mithrát és a napot, a nélkül hogy világosan megemlékeznék a viszonyról, mely közöttök van így: M. j. 145 «A nagy Mithrát és Ahurát, az örökké valókat, a szenteket tiszteljük mi, csillagokat, holdat és napot. . . . Mithrát a minden országok urát tiszteljük mi . . . mithra ahura berezañta aithyijanha ashavana yazamaidē stréuśca mañhemca hvareca . . . mithrem vispanām daqyunām dañhupaītīm yaz°; vagy Kurshed Nyâyish 6. A gyorslovú halhatatlan napot tiszteljük mi, Mithrát, a ki nagy mezőkön uralkodik, tiszteljük az igazmondót, ezer fülüt . . . hvarekhshaëtem ameshem raēm aurvataspem yaz°. mithrem vouru-gaoyaoitīm yaz° arśvacanñhem vyakhanem hazañra-gaoshem . . .»; továbbá: Kh. N. 7. «Mithrát tiszteljük mi, a mi minden országok urát, kit Ahura-Mazda teremtet, mint legfénylőbbet az égi jazaták között, jöjjön segítségünkre Mithra és Ahura, a nagyok, a napot.... tiszteljük . . . — mithrem . . . yazamaidī yim fradathañ ahurō-mazdāo qarenanñhastemem mainyavanñm yazatanñm tañ nō jamyāt avanñhē mithra ahura berezañta. hvare-kshaëtem ameshem . . . yazamaidē». Az egyetlen föltétlennek látszó bizonyíték Windischmann nézete mellett a Mihir-jast 13-ik verse: «Ki mint az első jazata a halhatatlan gyorslovú nap előtt emelkedik a Harara, a ki legelőször foglalja el aranyos alakban a szép csúcsokat, azután reánéz a legüdvhözőbb az ária orszá-

¹ Dr. A. HILLEBRANDT: Varuna und Mitra 113. és 114. l.

² Theopompus ifjabb kortársa 340—276 Kr. e.

³ Athenæus. X. 434. V. ö. MÜLLER: Fragmenta Hist. Græc. II. k. 472. köv.

⁴ WINDISCHMANN: Mithra 52. l.

⁵ SPIEGEL: Avesta III. k. XXIV. és köv. l. Erânische Alterthumskunde II. k. 77. és köv.

gokra . . . . yô paoiryô mainyavô yazatô tarô harâm asnaoiti paura naêmât ameshahê hû yat aurvat-aspahê. yô paoiryô zaranyô-pisô srirao bareshnava gerewnâiti. adhat vispem adidhâiti airyo-shayanem sevištô . . . .» E passus csakugyan éles különbséget tesz Mithra és a nap között, úgy hogy alig lehet, egyedül ennek alapján egyebet mondanunk az istenségről, mint hogy ő a fény, a világosság. — De másfelől, ha figyelembe vesszük, hogy a napisten tulajdonítmánya megvilágítani az eget, földet, hogy ő hozza föl az égboltra a napot, úgy az éj multával a hajnal, a fény első sugarai az ő érkezésnek előhírnökei, melyekkel, mint karjaival ragadja meg kelet hegyeit, hogy nemsokára maga is előlépjen. S midőn a napistent a naptól mint égi testtől elvontan képzelik mint a vedákban, úgy könnyen támadhat a mythos, hogy ő nap előtt jelenik meg, s ez mint parancsszóra követi, hogy érkezésének első jele a hegyeket megaranyozó hajnali fény. — Így e passus bizonyító ereje igen sokat veszít.

Spiegel hivatkozik még a jast 95-ik s folytatólag 96 és 97-ik versére, mely szerint, az ő fordításában Mithra a nap mögött jár, végig söpörvén mindent a föld két végéig, mindent befogva a mi ég és föld között van, s kezében szörnyű buzogány, melylyel elűzi a gonosz szellemeket. Haug¹ ez értelmezéssel szemben reá mutat a tarthatatlan állításra, hogy a gonosz szellemek még a nap fölkelte után is járjanak, midőn az összes mythologiák szerint az első sugár megjelenésekor eltűnnek, és ő e mondatot «pascha hû-frashmô-dâitîm» a Justi nyomán járó Spiegelrel ellentétben «nap-nyugta után» kifejezéssel fordítja, csak így adhatva helyes értelmet annak, tudván, hogy a gonosz szellemek akkor kezdik ördögi munkájokat, s ekkor kezdi meg ellenök Szeros is a zend őrangyal pusztító küzdelmét² s ezért recitálják a parzik még ma is a Szeros-jastot azonnal nap nyugta után.

E passus tehát a nap nyugtára utal bennünket, midőn a legelső jazata a horizont véghatárára ment, s jóllehet sugarai rejtve, első nyughelyéről mindent látva, mégis megvédi a rossz szellemek támadásaitól a hívő világot. Mithrát tehát ez alapon könnyen azonosíthatnók a nappal azonosíthatnók még akkor is, ha ragaszkodnánk Windischmannhoz, ragaszkodnánk Spiegelhez, mert ha a nap nyugta helyett, nap keltét teszünk is, a föld egész szélességét betöltő, az ég és föld között mindent befogó Mithra, még mindig a napnak volna tekinthető.

Mithrát tehát a hindu vallási elemekkel telített jast nyomán, mint az eddigiekből is kiviláglik, nehéz a zend Olympushoz illő mezbe öltöztetnünk, hogy beválják teljesen az abstract fényen, világosságon alapuló rendszerbe, s még kényesebb lesz helyzetünk, ha a már fölhozott 104-ik versnek egy részét: «ha ő fölkel keleti Indiában s lenyugszik a nyugotiban» . . . még egyszer idézzük. Ez kizár minden kétséget, Mithra itt valósággal a nap. És ehhez még több adatot is csatolhatunk így: Mithra kocsin jár; kocsit pedig csak a nap szokott használni, s fogatával négy fehér ló vágat, holott lovai csak a napnak vannak, és szekérének csak egy kereke van! E characteristiconokat nem vonakoztathatjuk a világosságra, mert akkor erőszakos identificatiót kellene kockáztatnunk: a világosságot kellene azonosítanunk a nappal. «Fölemelt karokkal megy Mithra — olvassuk a 124-ik versben — a halhatatlanságba, a világoló Garônmanából, ugyanazon erejű szép vágató kocsin, a minden alakú, aranyoson»; vagy a 125-ikben: «e kocsit négy fehér ló húzza» . . . . «uzbâzus paiti amerekhtîm fravazaiti mithrô . . . . haca raokhsnât garônmanât vâshem srîrem vavazanem hâmtakhmam vispô-pâsanhem zaranaênem. 125. ahmya vâshê vazâoñti cathwârô aurvañtô spaêtita . . . .» vagy M. j. 136. «Kinek kocsijával befogott fehér lovak futnak, melynek egy arany kereke van, és küllői egészen fényesek» . . . . yahmâi aurusha aurvañta yûkhta vâsha thanjayañti aêva cakhra zaranaêna asânasca vispô-bâmâ». Továbbá M. j. 97. «Ki a magas kerekű istentől teremtetett kocsin megy Arezahi-Karshvare-től Qanaritha-Karshvare-ig a fénylőnek, egyesítve a hatalom kerekével,³ a Mazda által adott fényvel és az Ahura által adott győzelemmel» . . . . «yô (Mithra) vâsha mainyu-hâm-

¹ HAUG: Ueber den gegenwärtigen Stand der Zendphilologie, 19. 20. l.

² Yasna 57, 10, 16; Vend 7, 58.

³ A vedákban a kerék a hatalom symboluma, s Mithrának ázsiai reliefsjein szintén ott találjuk a kereket.

tašta berezi-cakhra fravazaitê haca karshvare yat arezahi upa karshvare at qanirathem bāmim rathwya cakhra hacimnô qarenanhaca mazdadhata verethraghnaca ahuradhata . . . » Végül álljon itt még a következő idézet, melyben Mithra ismét azonosítható a nappal: M. j. 142 «Ki mint az első hirnök az erőset (a napot.) Spentamainyus teremtményei közé viszi, midőn megvilágítja a testeket mint a magától világító hold» . . . «mithrem . . . jaghaurvaoñhem, yô paorish vaedhis sûrem frâdhaiti speñtahê mainyêus dāmēn hudhātô mazištô yazatô yatha tanûm raocayēiti yatha maōnhô hvaraokhshnô.»

Mithrát tehát ha nem azonosítjuk a nappal, szem előtt tartva a zoroastrismus theogoniáját és theológiáját, úgy magasabbra kell emelnünk őt a mindent megvilágító éltető égi testnél, magasabbra a mindent átható fénynél a világosságnál; a fény, világosság, a nap geniusának kell mondanunk őt, ki ezt, a napot vezetvén, uralván, ura egyszersmind a mindent betöltő fénynek, világosságnak. — Mint ilyennek örködnie kell mindenek fölött, szemének mindent meg kell látnia, s ezért attributumai mindenhatóságát, mindentudóságát magasztalják. Így olvassuk: «Mithra az emberekre néz, a nélkül hogy szemét becsukná . . . mithrah krištîr animishabhi cashte».¹ Az Avesta pedig számtalanszor mondja róla, «mithrem aqafnem jaghaurvaoñhem» — . . . az álmatlan, örködő Mithra.» A 141-ik vers szerint a «sötétségből, örködő . . . temanhâdha joghaurûm», s e minőségét bővebben magyarázza a 95-ik vers «Ezer füle van és tízezer szeme» . . . «hazairô-gaosha és baêvare-cashman», melyeket a huzvares textus ugyanannyi geniuszal azonosít, kik kémkednek a csúcsokon és minden magaslaton, hogy az isten meglássa a Mithra csalókat, s mivel tízezer kémlelője van, ő maga is tízerszeres kémlelő «baêvare-spasanô» és mindent hallván, látván, csalhatatlan... «vispô-vidhvaô, adhaô yamnô.»³

A zend Mithra épen úgy mint a vedák Mithrája jóbarát, ki övéit védelmezi, de haragos ellenére, kiket megtámad és elpusztít, így a M. j. 29-ik versében olvassuk: «te rosx vagy és legjobb egyuttal óh Mithra az országoknak, te rosx és a legjobb vagy Mithra az embereknek . . . tûm akô vahištasca mithra ahi danhubyô tum akô vahištasca mithra ahi mashyâkâēibyô.»

Öveitől megkivánja, hogy legfőbb törekvésök legyen őt megismerni, tisztelni, neki áldozatokat mutatni be, s ekkor győzelemre segíti őket (M. j. 16) és jutalmul: «gyors lovakat ad Mithra, ki nagymezők ura, ha Mithrát meg nem csalják . . . . asu-aspim dadhâiti mithrô yô vourugaoyaoitiš yôit mithrem nôit aiwidruzheñti» stb. M. j. 3; az igazakat egészséggel boldogítja, megmenti elleneiktől, a szorongattatásoktól, és lovaikat erőssé, gyorsakká teszi, de dühöngő kegyetlen isten azon országok ellen, hol megcsalják, megsemmisíti az ellenségeket, megsegíti a «vidus-asha-kat,» megöli az «ashavajanô-kat» (76); a gonoszok országait elpusztítja (78); hogy kő kövön nem marad; az ellenséges seregekbe, megbüntetvén azokat, félelmet, rémületet önt. (36.)

Spiegel szerint Mithra harcias volta, «közvetítő» szerepének folyománya, s mindent látván, tudván, látja, tudja, melyik részen van az igazság, kinek kell adnia a győzelmet.⁴ E conclusio ellen nagy ellenvetéseket lehetne tennünk: Mithrának mint közvetítőnek meg kellene akadályoznia a harczot, kiegyenlítenie az ellentéteket, holott ellenkezőleg jár el, hozzácsatlakozván az egyik félhez, ezt megsegíti, pedig mint közvetítő nem tehetné, mert megszűnnék közvetítő lenni. — Mithra az abszolút fény personificatiója lévén, barátja minden igaznak, barátja a fényben, világosságban élőknek, ellensége a sötétben bujkálóknak, gonoszoknak. Ezen attributum következménye az ő harciassága és pártállása a küzdő felek között, ezért követeli hiveitől a tiszta egyszerű életet, segíti győzelemre ügyöket, ezért küzd, harczol érettök az Ahriman által megszállottak ellen.

Az ily lényeggel és tulajdonítványokkal bíró istenséget a nép igen könnyen nevezhetett, tarthatott napnak, sőt maga Darius Codomannus is, a királynak pedig kétségtelenül ismernie kellett

¹ R. V.: 3, 59, 1.

² SPIEGEL: *Erânische Alterthumskunde* II. b. 80. l.

³ *Mihir jast* 46., 82., 141. stb.

⁴ SPIEGEL: *Avesta* III. k. 85. l., 1. jegyz.

ősi vallásának tanait, s akkor még egész teljességökben megvolt szent könyveit. Igen kevesen lehetnek, kik Mithrában a fény, világosság personificatióját látták, és még kevesebben tudhatták, érezhetők, legföljebb a theologia subtilitásaiban és a zoroastrismus teljes egészében jártas papok, hogy a próféta Olympusába nem való napisten, mert dissonantia keletkeznék a rendszerben, melynek minden egyes része oly gondosan alakított meg, melynek alapeszméje, a világosság és sötétség, a jó és rossz között lévő áthidalhatatlan ellentét. Hiszen Mithra, már mint a nap hatásaival fölruházott fény személyesítése is, nem lévén belekényszeríthető a rendszer nyúgáiba, zavarólag hatott, mellékes szerepre szorítván Ahura-Mazdát. A nép azonban annál jobban ragaszkodott hozzá, annál jobban szerte, tisztelte, minél inkább domborodtak ki a hatalmas istenség nemes arányai, úgy hogy végül majdnem egyedüli istenséggé vált.

E hatalmas konkrét istenségnek nagyhamar kicsiny lőn Perzsia, útrakelt, s a napimádó szomszédoknál megszabadulván a minden részében megszilárdult zend theologia kényszerétől, ismét visszanyeré eredeti alakját, napistenné vált, s így ismeré meg őt nyugot is. Hívei a római birodalom határain tehát nem nagyot tévedtek, midőn Sol Invictus-nak nevezték el a perzsa fényistenséget, . . . és Mithra ezzel a majdnem kizárólagos címmel járta be az imperiumot, az egész művelt világot.

Legszokottabb neve, Daciában is a Sol Invictus, mely egyszer görögösen is előfordul mint Sol Invictus Mithra Anicetus.¹ Görög titulus azonban Dáciában eddig tudtommal csak egy került elő, mely a szebeni Bruckenthal-muzeum egyik legkiválóbb ékessége.

A titulusok az istennek nagy erejéről és egyszerű voltukkal a hivek hitének, meggyőződésének mélységéről tesznek bizonyosságot. Mennyire mások már Jupiter föliratai. Az egyszerű, az istenséghez valóban illő címek helyét phrasisok, nagy mondások foglalják el, melyekkel a dedicálók, mintha önmagokat óhajtanák ámitani. Megcímzik Jupiteret mint földi zsarnokot szokás. Neki nem hívők hódolnak, hanem a római birodalom alattvalói, hozzá senki sem közeledhetik bizalommal, mint fiú az atyához, ő csak úr, ki a remegő rabszolgákat fogadja. — Mithrához szeretettel, gyermeki alázat és bizalommal járulnak hívei, s ő megelégszik titulusain lényegének egyszerű kifejezésével, megelégszik Jupiterrel ellentétben a Sol Invictus címmel, vagy e tulajdonítmány æquivalens kifejezéseivel. Titulusain rendesen egyedül szerepel. Csak igen ritkán találjuk őt másokkal együtt említve, s ekkor is vagy a hivatalos buzgalom, vagy az állam vallása iránt való loyaltás hozza össze más istenségekkel. Legtöbbször Jupiterrel fordul elő absorbeálva a főisten szokott tulajdonítmányait, saját címeivel ruházván fel őt, úgy hogy az kénytelen háttérbe szorulni.

E jelenség nemcsak Mithra fölényének, de az uralkodó szükségletnek is kifejezése, kifejezője *A monotheismus.* a közvéleménynek, mely megunván az Olympus tehetetlen lakóit a monotheismus felé hajlik, melyet minden cultus prætendál a maga istenségének, jóllehet az egyistenhívés a legnagyobb szálla Róma hivatalos köreinek szemében, bár már az első században általános volt a hit, meggyőződés, hogy «Deorum, Dearumque uniformis (est facies).» És ugyancsak Apuleius tartá fönn Isisre vonatkozólag, hogy: «Me primigenii Phryges Pessinunticam nominant Deum Matrem; hinc Autochthones Attici Cecropiam Minervam; illinc fluctuantes Cyprii Paphiam Venerem; Cretes sagittiferi Dictynnam Dianam; Siculi trilingues Stygiam Proserpinam; Eleusinii vetustam Deam Cererem; Junonem alii: alii Bellonam, alii Hecaten, Rhamnusiam alii, et qui nascentis Dei Solis inchoantibus radiis illustrantur Aethiopes Ariique percolentes, apellant vero nomine Reginam Isidem.» Sok neve volt épen így Attis, Serapis és Mithrának is. Martianus Capella, — Sol, Phoebus, Serapis, Osiris, Mithra, Dis, Typhon, Attis, Jupiter Ammon, és Adonist azonosoknak mondja: «Sic vario cunctus te nomine convocat orbis.»³ Hasonlót mond Ambrosius is Symmachus ellen írt levelében: «Carthaginis numina,

¹ C. J. L. III. 1436. — Sarmizegetusa.

² Apulsius: Met. XI.

³ Martianus Capella ed. Kopp 233. l. Te Serapin Nilus, Memphis veneratur Osirim, dissona sacra Mithram Ditemque, ferumque Typhonem, Attis pulcher item, curvi et puer almus aratri, Ammon et arentis Lybies, ac biblius Aedon sic vario cunctus te convocat orbis.

quem Caelestem Afri, Mithram Persæ, plerique Venerem colunt, pro diversitate nominis non pro numinis varietate.

És csakugyan ez volt az egyetlen mód a lelketlen zavarból való kibontakozásra.

*A kereszténység
és pogányság.*

A monotheismust, a Teremtő legfölségesebb adományát a bethlemi ács fia hozá el a római birodalomnak, — az egész emberiségnek.

A római provinciákban mint hivatalosan elismert vallás egyedül a mosaismus maradhatott fenn, mely a régi természeti vallásokkal való küzdelmében megalkotá a földöntúli isten fogalmát, fölismere a világ teremtőjét, s Judæában meghonosulván évezredek át fönnállott, a létét fenyegető milliányi vihar daczára. A rómaiaknak az emberiség érdekében tett szolgálataik egyik legnagyobbika, hogy a monotheismust a Makkabæusok harczi idejében megvédelmezték. Később sem szándékoztak elnyomni, s Pompejus belépett ugyan a szentek szentjébe, de az isteni szolgálatot nem zavarta, sőt a templom kincseit is érintetlenül hagyá.

A római birodalom tehát befogadá a vallást. De míg a régi itáliai, görög, ázsiai és afrikai cultusok elterjedtek Rómában és szerepeltek, a mosaismus nem emelkedett ki a homályból, mert különemű volt, s a római előtt érthetetlen. Oka ennek, hogy a többi vallás a rómaiakéval rokonságban volt, mindenik a természeti erők personificatióit ismervén el istenségekül, míg a zsidó vallás alapja az intelligens istenben, a világ teremtőjében való hit. E hitet szigorú, legtöbbször politikai jellegű szabályok védelmezték, úgy hogy a monotheismus a nemzetiséggel azonosul.

S a vallásnak a nemzetiséggel való azonosulása volt az ok, hogy Judæában a császárság és vallás között conflictus támadt. A zsidók oly királyról álmadoztak, ki megszabadítja őket Rómától, s a világot vaskézzel fogja kormányozni mint a rómaiak. Így értelmezik ők a Messiásról való hitet egy régi jóvendülés alapján.

Vallásuk provinciális formája lehetetlenné tevő, hogy utat törjön a nagy világba, s képtelen volt még arra is, hogy szembe szálljon egy erősebb hatalommal, és ha megkezdődött a harc, az csak Judæa pusztulásával végződhetett. E crisis közepett, midőn a római, politikai és katonai polytheismus, az őskorból származó, de egy provinciális alkotmány hierarchicus formáival körülvett monotheismus egymásnak harci keztyűt dobna, vezeté a csillag az írás szerint a mágusokat a jászolhoz, melyben az isteni gyermek nyugodott.

S midőn Krisztus megkezdé működését, már a mosaismus is meg volt hasonulva önmagával. Próféta támadt kebeléből, ki a vízbemerülés által való megtisztulás által az erkölcsös, jámbor, egyszerű élet szükségességét hirdeté.* Ez keresztelő sz. János volt. Jézus is hozzácsatlakozott, megkeresztelteté magát, de nem állapodik meg mint tanítója a zsidó cerimoniáknál. — Ő tovább ment, mellőzendőknek tanítá ezeket, mert Jahve nemcsak a zsidók istene, istene ő az emberiségnek az egész világnak.

E magasztos értelemben magyarázta a szent könyveket is, mindinkább kitüntetvén az istenség universalis, mindent felölelő voltát. Az ő általa hirdetett isten többé nem szigorú kegyetlen, minden hibát, a törvénytől való bármily csekély eltérést, rettenetesen büntető Úr, hanem atya, ki gyermekeit szeretettel fogadja, magához öleli, s áldó, védő kezeit kiterjeszti zsidókra mint pogányokra, kinek tudta nélkül még egyetlen hajszaunk sem görbülhet meg. Ezzel eltért azon tanoktól, melyeken az imperium nyugodott, de eltért azoktól is, melyeket a jeruzsálemi templom hivei egyedül igazaknak vallottak. Az isten atyja lőn az emberiségnek, nem ura, félelmes ura mint eddig. — Ily istenség nem vihető be a politikába, s ezért mondá Jézus: «adjátok meg a császárnak a mi császáré, az istennek a mi az istené.»

A természetes erők ama harcában, melyet a régi mythologia mint az istenek és titánok harcát tüntet föl, melyben az istenek győztek, a legkiválóbb alak az a Prometheus, ki legyőzve a sziklához lánczoltatott. Az istenek megbüntették őt, mert az emberiségnek, szükségleteinek, életének

* JOSEPHUS: Antt. XVIII. 4, 2.

s anyagi és szellemi erejének fölébresztésére és kiképzésére szentelte magát. Ez időtől kezdve az emberiség az Olympus isteneinek volt alávetve. És a polytheista tanok századokig kormányozták a világot, de most teljes lévén a bomlás ezek is tarthatatlanok lőnek. E tanok végső fejleménye a polytheismus betetőzése, a császár divinatioja volt, de egyszersmind romlásának legfőbb oka, a mint elhangzának Jézusnak idézett világfontosságú szavai. Prometheusnak föl kellett odatnia sziklájáról, hogy az ember visszatérhessen a régi természetes existenciához. Az emberiség közvetlen érintkezésbe lépett az istenivel, nem a természeti erőkkkel, magával az istenséggel, s ezen összeköttetést a kereszténység létesítette.

Eddig az istenség az emberiség fölött elérhetetlen magasságban volt, de most Jézus által az emberiség felé fordul, emberivé válik, mert az embert is saját képére és hasonlatosságára teremti; szoros kapcsolatba lép teremtményeivel, az embernek morális, intellectualis lényével. Az emberiség előtt megnyílt az isten országa, melyet a zsidók már oly rég vártak materialis értelemben. — Krisztus in idea alkotá meg azt, ő lett a Messias! . . . és ez volt az oka Golgotha tragédiájának.¹

Az új tanok gyorsan terjedtek. Az első pünkösdi ünnepen, mint az apostolok cselekedeteiben olvassuk,² rómaiak is valának jelen, kik hazamenvén mindenfelé terjeszték a látottak, hallottak hírét, és Kr. u. 58-ban már azt írja Sz. Pál a fővárosi híveknek, hogy a «ti hitetek az egész világban hirdettetik.»³ S tekintetbe véve az akkori körülményeket, az apostolt alig lehet túlzással vádolnunk. Hiszen már az első évtizedekben vannak követői az új hitnek még a császári palotában is, sőt a dynastia tagjai között. A Flaviusok családjának tagjai között a G. de Rossi által összeállított leszármazási tábla szerint hatan voltak keresztények;⁴ egy a császári palotában lakó hatalmas úrnak külön üdvözlöt küld Pál apostol; levelének tizenhatodik részében pedig a keresztényeknek egész seregét köszönti, névszerint vagy cumulative. Tacitus⁵ szerint Pomponia Graecina az új vallás követője volt, hozzá hajlik commodus Marciája, Apollonius a senator, ki vértanú-halált szenved, stb.

Kezdetben nem törődtek a kereszténységgel, zsidó sectának vélték: «Ha valami törvényteleniségről vagy gonosz cselekedetről volna szó, oh zsidó férfiak! bizonyára meghallgatnák titeket, de mivel valami ígéről, és nevekről, és a ti törvénytekről van a kérdés, ti lássátok, én ezekben bíró nem akarok lenni,»⁶ mondá Gallio, Achaja helytartója, midőn Korinthusban a zsidók sz. Pált mint eretneket ítélőszéke elé vették. És ez sokáig így maradt. A szabad vallásgyakorlatot és nyugalmat élvezhetik kétségtelenül mindvégig, ha a legtisztább monotheismussal megférhetett volna az állam hivatalos vallásának bárcsak külső elismerése.

«A kezdetleges kereszténységnek minden nagy missiója nyugotra irányult, vagyis azoknak színtere, kerete a római birodalom volt. Az első században az Arsacidáknak adózó, az Euphrates és Tigris között fekvő területeket kivéve — írja Renan az Apostolokban — a parthok birodalmában nem volt keresztény térítő. — Keletről a Tigris határolja a kereszténységet, melyet csak a Sassanidák alatt lép át. Két nagy ok: a földközi tenger és a római birodalom teszik lehetővé e nagy eseményt.»

A földközi tenger közvetíti már ezer év óta a civilisatio mozgalmait, s az eszmék érintkezését. — A rómaiak elpusztítván a kalózokat, az élénk parthajozás rendkívül megkönnyíté a közlekedést. A birodalom országútjainak teljes biztossága, a szabad közlekedés, a földközi tenger vidékein lakó zsidók, a görög nyelvnek a keleti részekben való használata, s végre előbb a görögök majd a rómaiak által létrehozott egyforma civilisatio eszközlék, hogy a birodalom geographiai viszonyai vilá-

¹ V. ö. RANKE: Weltgeschichte. Dritter Theil, erste Abtheilung 150—19 . 1.

² Ap. csel. 2, 11.

³ Rom. 1, 8.

⁴ Bulletino 1865, 21. 1.

⁵ Dio Cass. LXXII. 4. c.

⁶ Ap. csel. 18, 14—15.

gosan megszabták az utat, melyeken a térítőknak haladniuk kell, kijelölve az országokat, melyeknek rendeltetésök volt keresztényekké lenniök. — Az «orbis romana» «orbis christianavá» lőn, s a kereszténység rakta le az új monarchia alapjait. — A római császárság provinciái, provinciái voltak az új hitnek is. Ha elgondoljuk, hogy az imperium nélkül, az apostoloknak az egykori Kis-Ázsiával, a száz apró köztársaságra osztott Itáliával, Galliával, Spanyolországgal, Afrikával, Egyiptommal kell szembeszállniok, nem tartjuk érthetetlennek sikereiket, vagy legalább is nem csodálkozunk, miképen szánhatták el magokat a világ megtérítésére. — A birodalom egysége volt előfeltétele minden oly vallási missiónak, mely a nemzetiségeken túlemelkedett. A birodalom tudatára is ébred ennek a IV-ik században és kereszténynyé lesz, látván, hogy a kereszténység az a vallás, melyet tudtán kívül nagyra nevelt, mely az imperium legmesszebb fekvő határait is elérte már, mely vele azonosulván, egyedül képes új életet önteni a beteg óriásba. — Viszonzásul az egyház is római lőn. — «Ha valaki akkor Pálnak azt mondja, hogy Claudius volt az ő legkivább munkatűrsa, s viszont Claudiusnak ha mondja, hogy az Antiochiából érkezett zsidó rakja le a császárság legszilárdabb alapjait, mennyire elbámul mind a kettő.» Pedig a ki ezt mondja, igazat mondott volna.¹

Az itt vázolt okokon kívül, rendkívül kedvező volt a kereszténység terjedésére nézve a közvéleménynek a monotheismus felé közeledése. — Tyrusi Maximus azt állítá, hogy a népek, bármily alakban teszik is, csak egy istenben hisznek mindannyian; Prudentius ugyanezt mondja költői nyelven:

«Et quis in idolis recubans, inter sacra mille,
Ridiculosque deos venerans sale, cespitem, thure
Non putat esse deum summum et super omnia solum
Quamvis Saturnis, Junonibus et Cytheraeis,
Portentis aliis fumantes consecrat aras?»

S hány millió és millió ember táplálhatott ily nézeteket? Igazat kell tehát adnunk Justinus vértanúnak, midőn így ír: «Nincsen egyetlen görög vagy barbar nép sem, vagy bármily nevezett és szokásokkal bíró nemzet, legyen bár még oly idegen a földműveléstől és művészetektől, lakják bár sátorok alatt, vagy vándoroljon földött szekereken, melynél a megfeszített Krisztus nevében könyörgések nem emelkednének a mindenek atyjához és teremtetőjéhez.»² A kereszténység már általános volt a második század utolsó tizedeiben is, úgy hogy Gibbon aligha számít helyesen, midőn az új vallás hiveinek tömegét a lakosságnak csak öt százalékára teszi.

Pedig tömérdek akadály is volt Krisztus tanai gyors terjedésének. — Így mindenek előtt a nevelés. A római birodalom gyermeke, már a legelső fogalmakkal együtt, az anyatejjel szivta magába a polytheismust, s az istenek összeszövődvén gyermekségének, ifjúságának benyomásaival, egész életére befolyást gyakoroltak. Azok körül fordult meg a gyermekek, ifjak neveltetése, hozzájuk fűződnek előítéleteik, babonáik, velők vannak tele az iskolában, a nyugalom óráiban forgatott könyvek. Az élet szükségeiben, nyomorában az istenekhez fordul mindenki, vagy oraculumaikhoz, nekik váltják be fogadalmaikat stb.

A mythologiai képek oly elevenséggel bírnak, hogy még most is, két ezred év után, midőn már nem hiszünk bennök, varázserővel hatnak képzelmünkre. Mennyivel nagyobb lehetett a hatás midőn a szépnak eme kimeríthetetlen forrásából merített minden művészet! S a kereszténynek, ki a zene, költészet, ékesszólás isteneiben csak demonokat látott, mindezekről meg kellett válnia. Nem vehetett részt az ünnepek örömeiben, nem tehetett ajtajára borostyán-ágakat, lámpákat, nem koszorúzhatta meg fejét, midőn mindenki virágot viselt homlokán, ellenkezőleg kerülnie kellett ezeket mint a pogányságra emlékeztetőket. Ha lakodalom alkalmával Thalassius és Hymen dicsőíték,

¹ V. ö. RENAN: Az apostolok 336. köv. l.

² Dial. cum Tryph.

ha temetéskor engesztelő szertartásokat végeztek, ha lakomákon a vendégszerető isteneknek áldoznak, ha a családi tűzhelynél a penateseket tisztelik, a kereszténynek nem szabad jelen lennie, mert kísértetbe eshetnék. — Ő nem közlekedhetvén a pogányokkal, meg kell válnia legkedvesebb mulatásaitól, kénytelen önmegtagadásban, elszigeteltségben élni. — És vajjon kik tudtak ily erős lelkűek lenni? Igen kevesen. «Rendkívül nehéz dolog volt — írta Cyprianus — újjászületnem, új életet kezdenem ugyanazon testben, s más embernek lennem, mint voltam azelőtt. Miképen lehetséges az, gondolám, levetkezni egyszerre a léleknek megrögzött szokásait, melyeket természet vagy hosszú gyakorlat önt az emberbe? Miképen legyen az ember mértékletes, mikor a pogányoknak buja lakomáihoz szokott? Miképen jelenjék meg az ember közönséges ruhában, midőn eddig drága kelmékkel, arannyal és biborral fődte testét? A consuli méltóság és tisztelethez, a jó barátok és védenczek seregéhez szokott ember miképen határozza el magát, hogy zárkózott életet éljen? Nem kín-e mindig egyedül lenni? Ilyen gondolatokkal foglalkoztam én, minden remény nélkül valami jobbra, szeretettel csüggve azon, a mi második természetemmé vált.»¹

Ünnepélyek alkalmával a nyilvános isteni tiszteletben óriási pompát fejtett ki a pogányság, míg a kereszténység szegény volt és egyszerű. Amaz a nemzet őskorához fűződve isteníté a világbirodalom alapítóit, törvényhozóit s a personificált természeti erőket, míg emez letaszítá őket oltáraikról, hogy egy ács fiának emelhessen újakat. A nép a polytheismusban és ünnepein saját dicsőségének, nemzeti nagyságának tiszteletét látván, mily érzelmekkel nézheté azokat, kik meg akarák fosztani őt ettől, nemzeti létének egyik legfőbb föltételétől.

És kik voltak e merész vállalkozók? Legtöbbször szegény zsidók, vagy megvetett kis-ázsiaiak, afrikaiak, s csak igen ritkán számottevő elemek. — Mesterök épen olyan volt mint ők, kinek legelső tanítványai, földhöz ragadt halászok vagy mesteremberek, kik a szegény rabszolgákat, tapasztalatlan ifjakat, törődött öregeket, vagy a misera plebs-et magok köré gyűjtvén beszéltek a földreszállott, kinszenvedett s föltámadt istenről, kik megtilták a hit fölött való vitát, mert magok sem tudtak számot adni hitöknek alapjáról, a kik még akkor sem tudtak egyebet mondani, midőn halálra kárhoztatták őket, csak annyit, hogy «én hiszek».

Nem csoda tehát, ha annyi gúnynak voltak kitéve, ha az új vallást, a legmagasabb osztályoktól lefelé, majdnem mindenki insania, amentia, dementia, stultitia, furiosa opinio, furoris incipientia stb. címekkel illette, ha azt hívék rólok, hogy bárányt, keresztet, számárfőt² imádnak. «Audio eos — mondja Minucius Felix — turpissimæ pecudis caput asini consecratum, inepta nescio qua persuasione, venerari.»

S e nagy bajokhoz járult még az is, hogy a kereszténység tanai nem voltak teljesen megállapítva, kifejtve, megtisztogatva minden esetlegtől, minden idegen elemtől, és hogy hiányzott a kelet s nyugot közötti kapcsolat, összetartás, sőt egység érzete. — Keleten sokkal nagyobb gondot fordítanak a tanok tisztaságának megőrzésére, sőt zsinatot is tartának, így valószínűleg 170-ben Hieropolisban, mely határozottan visszautasítja a vádat, hogy az egyház idegen elemeket amalgamisált volna, összegezték, szövegezték a canonokat, hogy megvédjék magokat különösen a gnosticusok ellen: «arsinoi . . . seu valentini . . . vel mitiades (olv. Miltiadis) nihil in totum recipemus (olv. recipimus) qui etiam novū psalmorum librum marcioni conscripserunt una cum basilide assianom catafrigorem (olv. asianorum cataphrygorum) constitutores» . . . olvassuk a Muratori töredékekben. Az idegen elemekkel való vegyítésre ott is történtek tehát kísérletek, és nagyon valószínű, hogy csak is azokat veték el, melyek nagyon kirítottak a rendszerből, vagy azzal homlokegyenest ellenkeztek.

Nyugoton ez nem volt így. Az európai egyház mindig hajlékonyabb lévén, hívei tárt kaput nyitának az idegen elemeknek, annál is inkább, mert magok sem igen tudák, hogy mihez ragaszkod-

¹ Cypr. Ep. 59. ad Corn.

² Dr. Fr. X. KRAUS: Das Spotterucifix vom Palatin stb. az illustratio.

janak föltétlenül, s mitől óvakodjanak, bár a második század végén az új szövetség már be van fejezve, s egyetlen újat sem csatolnak többé a szent könyvekhez, bár sz. Pál levelei az evangéliumokkal egyenlő tekintélyben részesülnek, de a dogmák még nincsenek megjeczedve, ingadozásokat tapasztalunk, sőt ellenmondásokat. A második század végén, a Jézusban megtestesült istenség kifejezésére a Logos, Paracletus, Szent Lélek, Krisztus és Fiú szavakat még biztos megállapodás nélkül használják, gyakran egymás mellett. Az egyház legnagyobb titka a Sz.-Háromság még nincs megalkotva a kinyilatkoztatás alapján. Jézus istenségének dogmája megvan keleten úgy mint nyugoton, de nem azonos alakban. Az eschatológiában is nagyok az eltérések, — de még nagyobb a lélek halhatatlanságáról való hitben — stb.

E bajokon a harmadik század sem javított sokat.

És mily zavarólag hatottak a secták is, melyek egyforma gyorsasággal támadnak keleten mint nyugoton s enyésznek el, hogy újaknak adják át a tért; s mennyi bajnak, lelki nyugtalanságnak lehetének okozói a vándorló vallási demagogok, kiknek prototypját Lucianus örökíté meg Peregrinusban.

Kevesen lehettek tehát, kik a tiszta kereszténység magaslatára tudtak emelkedni, oda hová az isteni Mester akart juttatni mindenkit. A gyöngébbek lelkei nádszálként hajlának ide-oda. Ma Krisztus híve volt, holnap Jupiternek tömjénezett, vagy táblát állított Diis Deabusque omnibus ajánlással vagy Mithra mysteriumaiban vett tevékeny, ájtatos részt, hiszen az «Invictus Sol-t» maga a kereszténység substituíja «a mindentudó, mindenható» istenséggel. És a korlátolt ember, a műveletlen tömeg vallása vajjon mi egyéb, mint nevek, képek tisztelete imádása., Mily könnyen ejtheti őt zavarba s vezetheti tévútra egy véletlen névesere, hasonló név, de a külső megjelenítésnek hasonlatossága is. — Mily szörnyű chaos lehetett az oly szerencsétlen agyában, szívében, ki hallgatván a keresztények tanait megérté, hogy az isten mindnyájunknak édes atyja, s talán még ugyan az nap kelle értesülnie, hogy : «Σοὶ δὲ — δέδωκα τὸν πατέρα Μίθραν ἐπιγινώσκει»¹ s megtudnia, hogy mysteriumok ünnepeltetnek, «εἰς τιμὴν τοῦ πάντων ποιητοῦ καὶ πατρὸς Μίθρου.» Mithra is atyja tehát mindenkinek, s teremője a világnak mint Jézus. — És ez észbontó zavarból nem tudván másképp menekülni, lelkében azonosítja a Megváltóval Mithrát. Nem csoda hát, ha Krisztus symbolumait föltaláljuk egy Mithra reliefen.

A kereszténységnek meg kellett honosulnia Dáciában is, s meg is találta az idevezető utat keletről úgy mint nyugotról. A legelső keresztény községek Syriában keletkeztek, és Dáciának első telepesei is részben innen valók, — másfelől Hellasból is érkezhettek, mert Dáciának rendes összeköttetései volt Apulum és Sarmizegetusából s a többi nagy városból Moesia Superioron keresztül Macedoniával, hol Thessalonicában, és Achaiaival, hol Korinthusban nagy és régi hellén-keresztény hitközségek voltak. A közlekedés Achaia kiegészítő részeivel is igen élénk lehetett, mert a távoli Lemnosban a sarmizegetusai főhivatal viselő Aelius Arrianus Alexander titulását találjuk.² Valószínű, hogy üzleti ügyekben fordult meg a szigeten. Hasonlóan sűrű közlekedés tartatott fenn a dalmatákkal, kik Dáciában mint bányászok voltak alkalmazva.

Igy Dáciában is be kellett következnie azon vallási zavarnak, azon elegyülésnek, mely máshol annyira lekötöti figyelmünket.

Az első keresztények szent szertartásaikat a világ szemeitől távol, rejtett, félre eső helyeken, természetes vagy mesterséges barlangokban ünneplik, de Mithra mysteriumait is ily körülmények között végezték, távol a városi zajtól, csöndes magányos helyeken, hol a hivek áhitatát nem zavarta semmi, természet- vagy emberalkotta üregekben, földalatti pinczeszerű építményekben, hol az ájtatoskodó lelke, elmélyedhetett a vallás titkaiba. — Vajjon e külső hasonlatosság nem zavarta-e meg az

¹ PORPH.: de arntro nymph. VI.

² Goos: Untersuchungen über die Innerverhältnisse des Trajanischen Daciens. Archiv 12. k. 1. füz. 118. l.

embereket, a tömeget, mely csak a látszat után indul, nem gondolván az okokra, nem gondolván arra, hogy a keresztények kényszerűségéből, Mithra hivei pedig magok jószántából keresik a magányt. Azt hiszem igen! hogy e külső hasonlatosság sokakat tőn hogy úgy mondjam kettős vallásuakká. S ez egy okkal több arra, hogy érintkezés létesült legyen a két tan között, mely időfolytával mindig intenzívebbé vált, magok a papok vagy hitközségek fejei által előmozdítva, hogy a kételtű hiveket le tudják kötni véglegesen, kisebítve így a veszélyt, melylyel Mithra fenyegeté az egyházat és viszont. Ő volt kétségtelenül a legveszedelmesebb versenytárs, különben nem érthetnők a keresztény atyák rendkívüli haragját, mely Mithra ellen még akkor is eltölti őket, midőn a pogányság már haldoklik, sőt akkor is, midőn az új hit a birodalom vallásává proclamáltatott.

Lutatius írja, hogy «Persæ in spelæis coli Solem primi invenisse dicuntur.» Mithrának barlangban történő tisztelete ismét egyike a kevés számú ősi vonásnak. — A barlangok emlékét számos titulus tartá fönn, s alig van relief, melyen domborművilég is nem volnának jelenítve. *A spelaeum.*

Porphyrius szerint a perzsák a mysteket a léleknek a világba való leszállása és fölszállásának titkába azon helyen avaták be, melyet ők barlangnak neveznek. Legelőször folytatja Eubulos nyomán, Zooraster volt az, ki a teremtő, s mindenek előtt Mithrának tiszteletére a Perzsiával határos hegyeken természetes virágokkal, és forrásokkal ékeskedő barlangokat szentelt, s e barlang a Mithra által teremtetett világ jelképe; szabályosan fölosztott belseje a világ alkotó elemeit és az ég hajlását symbolisálja. És Zoroaster útján lőn általános másoknál is, természetes vagy mesterséges üregekben végezni a beavatást. Ugyanitt folytatólag megjegyzi, hogy a hol Mithrát ismerik, barlang építése által teszik kegyelmessé. — . . . Οὕτω καὶ Ἡέρσαι τὴν εἰς κάτω κάθοδον τῶν ψυχῶν καὶ πάλιν ἔξοδον μυσταγωγούντες, τελοῦσι τὸν μύστην, ἐπονομάσαντες σπήλαιον τὸ πρῶτον, ὡς ἔφη Ἐῤβουλος, Ζωροάστρου αὐτοφῶς σπήλαιον ἐν τοῖς πλίσσιον ὄρεσι τῆς Περσίδος ἀνθηρὸν καὶ πηγὰς ἔχον ἀνιερῶσαντος εἰς τιμὴν τοῦ πάντων ποιητοῦ καὶ πατρὸς Μίθρου, εἰκόνα φέροντος αὐτῷ τοῦ σπηλαίου τοῦ κόσμου, ὃν ὁ Μίθρας ἐδημιούργησε· τῶν δὲ ἐντὸς κατὰ συμμέτρους ἀποστάσεις σύμβολα φερόντων τῶν κοσμικῶν στοιχείων καὶ κλιμάτων. Μετὰ δὲ τοῦτον τὸν Ζωροάστρην κρατήσαντος καὶ παρὰ τοῖς ἄλλοις δι' ἄντρων καὶ σπηλαίων εἰς οὐδ' αὐτοφῶν, εἶτε χειροποιήτων τὰς τελετὰς ἀποδιδόναι.»¹

Porphyrius ez idézetben «κοσμικῶν στοιχείων καὶ κλιμάτων»-ról beszél, s ezzel megadja a barlang eredetének magyarázatát is. A barlang anyagja kő, a világ alkotó eleme, boltozata pedig az éghajlásának utánzata, a barlang tehát a mindent befogó égbolt jelképe ábrázolója. — Egyébként minden templom ezt jelképezi. Varro mondja, hogy az eget templomnak nevezik, mert épen úgy hajlik ívbe, mint a templomok boltozata. Serviusnál pedig a következő kifejezést találjuk: «media testudine templi.» Testudo a templom íve mondja ő, melyet azért használnak, hogy az istenháza hasonló legyen az égbolthoz.

Mithra a zend szövegekben gyakran «vizsgáló, kémlelő» melléknévvel jelöltetik, mely elnevezés a zend «paç» — kémlelni, szemlélni, a szanszkrit «paç» a latin «spec-io» és görög «σκοπεῖν», mely utóbbiban az «s» után következő «p» «κ»-vá változott (açva = ἵππος).² Már Ulpianus megjegyzi, hogy a latin «specus» = «locus unde despicitur», s ennek alapján Windischmann constataálja, hogy a latin «specio»-tól származó «specula, speculari», továbbá «specus»-tól «spelunca» s a görög «σκοπεῖν»-tól «σκοπελός, σκοπιὰ és σπέος, σπήλαιον, σπήλυγξ, σπελάς, σπέλος» mind összefüggésben vannak.³ Ezért Mithra barlangja őrhelynek is tekintetik, honnan mindent lát, mindent kikutat.

Az égbolt a sziklából született Mithra eredője lévén, a barlang pedig annak symboluma és jelenítése, a kettő szoros összefüggésben van egymással. Nem is hiányzik egyetlen barlangból sem a πετρογενής reliefje vagy szobra. Ott találjuk mindegyikben, többszörösen is, csak a sarmizegetusai templomból került elő egyetlen példányban. — A többi kétségtelenül elpusztíták. *Mithra petrogenitus.*

¹ PORPHYR.: De ant. nymph: c. 6.

² KUHN: Zeitschrift f. vergl. Sprachforschung IV. k. 10. 1.

³ WINDISCHMANN: Mithra 64. 1.

A sziklából születő istenségre vonatkozó legrégebbi adatot Justinus tartá fönn Tryphoval folytatott dialogusában: «Ὅταν δὲ οἱ τὰ τοῦ Μίθρου μυστήρια παραδιδόντες λεγῶσιν ἐκ πέτρας γεγενῆσθαι αὐτὸν καὶ σπήλαιον καλῶσι τὸν τόπον, mondja a vértanú, — ἐνθα μυσὲν τοῦς πειθομένους αὐτῷ παραδιδόσιν ἐνταυθα οὐχὶ τὸ εἰρημένον ὑπὸ Δανιήλ ὅτι λίθος ἀνὲδ χειρῶν ἐτμήθη ἐξ ὅρους μεγάλου, μεμιμήσθαι αὐτοῦς ἐπίσταμαι, καὶ τὰ ὅπ' Ἡσαίου ὁμοίως, οὗ καὶ τοὺς λόγους πάντας μεμιμήσασθαι ἐπεχείρησαν· Δικαιοπραξίας γὰρ λογοῦς καὶ παρ' ἐκείνοις λεγέσθαι ἐτεχνασάντο.»¹

Dánielnek eme, Justinus által említett jövendölése következően hangzik: «Igy látád míglen kiszakada egy kő a hegyből kéz nélkül és megüté a képszobernak vas és cserép lábait és összetöré azokat.»² Isaiásé pedig: «ez lakni fog a magasságban, kősziklák erőssége az ő védhelye, kenyere megadatik neki, és vize nem apad el.»³ E jövendöléseket az egyház Krisztusra vonatkoztatja, de a második század közepéről még nincsen egyetlen adatunk sem, hogy már akkor is így magyarázták volna. Justinusból legalább nem lehet megállapítanunk. Vajjon nem a körülmények azonossága juttatá eszébe a vértanúnak e profétiákat s vezette a keresztény theologusokat később arra, hogy e jövendöléseket képes beszédként tüntetve föl átvigyük a Megváltóra? mert a régi keresztények e jövendöléseket vagy nem ismerék, vagy csak szósz szerint vévén azokat, Jézus születését épen úgy jelentik mint Mithráét, még Nagy-Constantin idejében is, például szent Ágnes catacombájában az arcosolium lunettejében lévő falfestményen a gyermek Jézus sziklából emelkedik ki, s a szent anya mögötte imára kulcsolt kezekkel passiv szerepet játszik. — És ez az ábrázolási mód, de már a szikla nélkül az oroszoknál, még ma is közkeletű.

S igen valószínű, hogy a keresztények tömege is sokáig csak úgy fogta fel e mythost, mint a mithraisták, a representatio betűje szerint, nem ősi tiszta alakjában, különben alig hallanók Commodianust midőn így fejezi ki megbotránkozását:

«Invictus de petra natus, si deus habetur
Nunc ergo retro vos de istis date priorem.
Vicit petra deum; quaerendus est petrae creator.»⁴

Maga Commodianus is betűszerint veszi tehát a mythost, midőn a követ idősebbnek tartván az istenségnél, kérdi, ki teremté hát a követ?

Ezen adatokkal ellentétben Pseudoplutarch a sziklából születést nem Mithrának, hanem fiának Diorphusnak tulajdonítja: «παράκειται δὲ αὐτῷ (Araxes) ὄρος Δίορφου καλούμενον ἀπὸ Δίορφου τὸν γηγενοῦς, περὶ οὗ φέρεται ἱστορία τοιαύτη. Μίθρας οὖν ἔχειν βουλόμενος καὶ τὸ τῶν γυναικῶν γένος μισῶν πέτρα τινὶ προσεξέσθωρεν. Ἐγκοῦς δι' ὃ λίθος γενόμενος μετὰ τοὺς ὥφισμένους χρόνους ἀνέδωκε νέον τοῦνομα Δίορφον· ὃν ακμάσας καὶ εἰς ἀμίλλαν ἀρετῆς τὸν Ἄρη προκαλεσάμενος ἀνηρέθη· αὐτὸς κατὰ πρόνοιαν θεῶν εἰς ὁμωνύμον ὄρος μετεμορφώθη.»⁵

Ennek alapján Caylus is így nyilatkozik, de állításainak ellentmondanak az emlékek, melyeknek fölíratokai félreérthetetlenül Mithrára vonatkoznak.

A próbák.

E mysticus esemény színhelyére való bejutás, épen úgy mint a keresztények hitközségébe való belépés számtalan próbával járt, melyek szigorúság dolgában messze fölülmúltak emezeket. Mielőtt valakit Mithra mysteriumaiba beavattak, a papoknak meggyőződést kellett szerezniök, vajjon a fölveendőben van-e elég kegyelet a vallás iránt írja Lajard⁶ szellemi képesség, lélek és anyagi erő, jellem és képes-e megtartani a kettős esküt, hogy nem árulja el a beavatás alkalmával előtte föltárlt titkokat, s hogy ezeket csak a társadalom javára fogja használni (!) Ez próbák által történt.

¹ Dial. cum Tryph: c. 70.

² Dániel. 2, 34.

³ Isaias. 33, 16.

⁴ J. P. MIGNE: Patr. curs. ser. prim. lat. V. 210—211. Paris 1848.

⁵ PSEUDOPLUTARCH: De fluviis c. XXIII. 4.

⁶ LAJARD: Recherches sur le culte ... de Mithra 114. l.

E próbák folytatja Lajard szorosan összefüggének a mysteriumok doctrinájának alapelveivel a lelek föl- és leszállásával s két nagy sorozatra oszlanak, melyeket az ázsiai görögök hypobasis és anabasis-nak neveztek, oly elnevezések, melyeknek a mysteriumok katabasis és anabasisához való correlatiója azonnal fölismerhető (!) ¹

Az ó-kori írók közül egyedül Plutarch emlékezik meg a próbákról, bár a mysteriumok, melyekről ír, nem mind vonatkoznak Mithrára. Szerinte a mystnek fügét, azután terpentines téstát kellett ennie, majd egy kupa aludt tejet ivott, a «többi cerimoniát — teszi hozzá — titokban tartják». ²

Későbbben sűrűbben találjuk a szükséges adatokat, legtöbbit a középkori keresztény írók tartának fenn, kétségtelenül régi források vagy épen saját tudomások alapján.

A legelső közöttök a IV-ik század végén s V-ik elején írt Gregorius Nazianzenus, ki Nemesiushoz intézett versében a következőket mondja :

ὥς δὲ ναῦτιο
Μιθραίου κακὰ ἔργα, καὶ ὄργια οὐκέτ' ἄπυστα. ³

Oratioiban szintén említi, hogy Mithra hiveinek, mielőtt a mysteriumokba beavattatnak, kinzások és tűzpróbáknak kell magokat alávetniök. ⁴

Nonnus commentálván Gergely laconicus szavait a Συναγωγὴ ἱστοριῶν-ban így ír : «Ὁ τοίνυν Μίθρας νομίζεται παρὰ Πέρσαις εἶναι ὁ ἥλιος, καὶ θυσιαῖς αὐτῷ, καὶ τελοῦσι τινὰς τελετὰς εἰς αὐτόν· οὐ δύνανται οὖν τις εἰς αὐτόν τελεσθῆναι, εἰ μὴ πρότερον διὰ τῶν βαθμῶν τῶν κολάσεων παρέλθοι. Βαθμοὶ δὲ εἰσι κολάσεων, τὸν μὲν ἀριθμὸν ὀγδοήκοντα, ἔχοντες δὲ ὑπόβασιν καὶ ἀνάβασιν. Κολάζονται γὰρ πρῶτον τὰς ἐλαφροτέρας, εἶτα τὰς δραστηκωτέρας· καὶ εἴθ' οὕτω μετὰ τὸ παρελθεῖν διὰ πασῶν τῶν κολάσεων, τότε τελεῖται ὁ τελούμενος. Αἱ δὲ κολάσεις εἰσι, τὸ διὰ πυρὸς παρελθεῖν, τὸ διὰ κρύους διὰ πείνης καὶ δίψης, διὰ ὀδοιπορίας πολλῆς, καὶ ἄπλως διὰ πασῶν τοιούτων.» ⁵ E szerint senkisé sem avatható be, míg ki nem állotta a hypobasis és anabasisra osztott kinzások nyolczvan fokozatát, s midőn átszenvedte azokat a myst, megnyilnak előtte a titokzatos templom kapui.

Később ugyan e dolgról így beszél Nonnus : «Persæ Mithram solem esse existimant, eique multa sacrificia offerunt, quibusdamque ipsius sacris initiantur, ad quæ nemo admittitur nisi qui prius tormentorum genera pertulerit, pietatisque suæ fortitudinisque animi in perferendis doloribus specimen dederit. Ajunt autem LXXX esse cruciatuum genera, per quæ certo ordine ei qui initiandus est, necessario transeundum est. Verbi causa primum ei diebus multis aperienda est aqua. Deinde necessario ipsi faciendum est, ut se in ignem conjiciat; postea in solitudine versari sibique ipsi inediam imperare necesse habet; atque ita ad alia pergere, quousque LXXX ut diximus suppliciorum generibus defunctus fuerit. — Quibus si supervixerit, tum demum sacris Mithriacis initiatur.»

Gregorius Nanzianzenus két schaliastája a verset, melyről Nonnus ír, szintén commentálja, s némileg kiegészíti.

A VIII-ik században írt Illés megjegyzése a következő : « . . . eaque perpetiebatur, dum varie simul et torqueretur et contumelia afficeretur ab idolorum cultoribus, atque in Mithræ templo hujusmodi cruciatus de more subeuntibus. Mithram autem quidam solem esse aiunt. In cuius honorem celebrabantur festa, ac præsentim apud Chaldæos. Et qui ipsius sacris initiandi erant, per duodecim tormentorum genera ducebantur, hoc est per famem, per ustionem, per flagra et hujusmodi alia.

¹ κατάβασις-ἀνάβασις; κάθοδος-ἀνοδος v. ἔξοδος.

² PLUTARCH: Vita Artax. c. 3,

³ Carmina II. k. 145. A. ed. Paris 1630; II. k. 1085. I., éd. de l'abbé Caillau, Paris 1840 fol. v. ö. Schol. ad Gregor. Naz. Carmina 49. I. ed. Gaisford.

⁴ Oratio III. advers Jul. Opera omnia I. k. 77. I. Paris 1630; Or. XXXIX. 626. I.

⁵ Συναγωγὴ ἱστοριῶν 6. §. 132. I., etoni kiadás.

Digne autem hos in Mithræ templo his tormentis affici dixit, propterea quod talibus suppliciis digni sint, qui talia numina venerantur.»¹

Nicetas püspök, később Heraclia és Thracia metropolitája, három századdal utóbb ugyan, de majdnem ugyanazt mondja: «Mithram alii alium esse arbitrati sunt: quidam scilicet solem, alii inspectorem seu moderatorem ignis, alii propriam quandam virtutem. Hujus autem Mithræ mysteriis quedam initiationes sunt maximæ apud Chaldaeos. Qui Mithræ mysteriis initiabantur, quibusdam ceu gradibus cruciatus probari solebant: ita ut primum levioze poenarum genere adficerentur, ac deinceps vehementiore. Exempli caussa, primo initiandos fame adfligebant quinquaginta diebus, ac si hæc constanter tolerarent illos biduo cædi curabant, ac deinceps eodem poenæ genere singulos exercebant viginti octo diebus: eoque pacto auctis cruciatibus, si qui initiabantur hæc patienter ferrent, tunc demum perfectiora mysteria edocebantur.»²

Végül álljanak itt mintegy összefoglalásul a genialis és egykor szépségéről oly hires Eudocia Macrembolitissa császárnénak, a második férje, Romanus Diogenes császár részére 1070 körül írt Violariumában foglalt következő szavai: «Mithrát a perzsáknál napnak nevezik. Különböféle áldozatot mutatnak be neki, és bizonyos mysteriumok rendelvek tiszteletére. Senkisémet bocsátható avatásra míg előbb a próbák valamennyi fokát ki nem állotta, s be nem bizonyítja, hogy igaz vagy szent s érzéketlen a fájdalom iránt. — A próbáknak nyolczvan fokozata van. A mint szállanak, épenúgy fokozatosan emelkednek. Előbb a kínzások gyengék, később következnek a legerősebbek és miután a myst átment minden próbán (avatásra) bocsáttatik. Ime ilyenek ezek a próbák: először ötven napi éhség elszenvedésére kötelezi magát a myst, többre vagy kevesebbre a helyzet (körülmények) szerint. Miután e próbáknak türelmesen aláveté magát, több napon vízen uszva kell átmennie, azután tűzbe vetnie magát, azután hóba merülnie husz napon keresztül, két napig (kegyetlenül) dörzsölik, s ezután pusztában marad táplálék nélkül. Végül más hasonló kínzásokon is keresztül kell mennie, míg megtörtént a nyolczvan próba mint mondtuk. Ha constatáltatott, hogy a szenvedő szilárdan viselte azokat, a legteljesebb beavatásra bocsáttatik. . . . Ὁ Μίθρας νομίζεται παρὰ Πέρσαις εἶναι ὁ Ἥλιος· καὶ θυσιαῖουσιν αὐτῷ πολλὰς θυσίας, καὶ τελοῦσι τινὰς τελετὰς εἰς αὐτόν· οὐδεὶς δὲ δύνανται εἰς αὐτὸν τελεσθῆναι, εἰ μὴ πρῶτον διὰ τῶν βαθμῶν πασῶν τῶν κολάσεων παρέλθοι, καὶ δεῖξαι τινὰ ἀπαθῆ καὶ ὅσιον. Βαθμοὶ δὲ εἰσι κολάσεων τὸν μὲν ἀριθμὸν ὀγδοήκοντα, ἔχοντες δὲ ὑπόβασιν καὶ ἀνάβασιν· κολάζονται γὰρ πρῶτον τὰς ἐλαφροτέρας, εἶτα τὰς δραστικωτέρας· καὶ εἰθ' οὕτως μετὰ τὸ παρελθεῖν διὰ πασῶν κολάσεων, τότε τελεῖται ὁ τελούμενος· αἱ δὲ κολάσεις εἰσὶν τοιαῦται· πρῶτον ἐλπίμωτον αὐτοῦς τοὺς τελουμένους ἐπὶ πεντήκοντα ἡμέρας εἰ τύχοι· εἶτα εἰ ἡγεκαρτερικῶς, ἐποιοῦν αὐτὸν διανήξασθαι ἐπὶ πολλὰς ἡμέρας ὕδωρ· εἶτα εἰς τὸ πῦρ ἐμβάλειν ἑαυτόν· ἔπειτα πάλιν εἰς χιόνα ποιῆσαι εἰκοσὶν ἡμέρας· εἶτα ἐποιοῦν αὐτὸν πάλιν ἔσθῃν ἐπὶ δύο ἡμέρας, εἶτα ἐν ἐρήμῳ διαιτηθῆναι καὶ ἀσιτῆσαι· καὶ ἄλλα τινὰ ἄχρις οὗ, ὥς εἵπομεν, τὰς ὀγδοήκοντα κολάσεις παρέλθοι· καὶ εἰ ὁ τελούμενος καρτερῶν ἐφαίνετο, τότε λοιπὸν ὁ τελούμενος ἐτελεῖτο τὰ τελεώτατα.»³

Az itt említett próbák a reliefjeinken látható representatiók bizonyítása szerint gyakorlatban voltak Sarmizegetusában is, a helyi viszonyokhoz alkalmazottan. Látjuk miként fenyegetik a mystet törrel vagy nyíllövessel, látjuk a beavatást követő lakomát, vágató kocsit, melyen a lovat hajtó alak mögött talán már a beavatott hívó látható. — A Lajard által közlött reliefek, már bővebb adatokat szolgáltatnak, különösen a pl. XCIV, melyről talán a próbák egymásutánját is meg lehetne határozni, továbbá a XC, XCII, XCIII, XCVI, XCVII — 1, XCVIII — 1 és IC — 3, hasonlóképen az osterburkeni relief,⁴ az apulumi⁵ és esquilusi stb.⁶

¹ Greg. Naz. Opp. Omnia. Lutet. Paris. 1609—1611. 2 kötet fol. Paris 1630. II. köt. fol. 350. l. A és B.

² TURRI: Monumenta veteris Antii 212. 213. l.

³ ANSE DE VILLOISON: Anecdota græca I. k. 291. velonczai k. 1781.

⁴ STARK: Zwei Mithræen II. t.

⁵ Archäologisch-Epigr. Mittheilungen VII. k. VII. t. 2.

⁶ Bulletino della commissione archeologica municipale 1874 IV. f. XX. t.

E próbák a barlangon kívül történtek, kétségtelenül a papok vagy megbízottjaiknak fölügyelete alatt.

Ha a mystnek elég testi és lelki ereje volt, hogy kiállja azokat, úgy föltárultak előtte a rejtelmes szentély kapui s ő beléphetett, hogy leboruljon Mithra a Sol Invictus előtt.

E jámbor de kegyetlen exercitiumoknak az akkori sybarita világban, ezereken és ezereken veték alá magokat, mit sem törődve a fájdalmakkal, sőt a sokszoros életveszélyekkel sem.

E szent gyakorlatoknak, az isteni tisztelet eme irányváltozásának nagy részben az is lehetett oka, hogy a kereszténységet akarák ellensúlyozni, a pogányságnak oly elemekkel való elegyítése által, melyek az új vallás szertartás tanában és dogmaticájában meg voltak kezdettől fogva, míg emeből hiányzának. — Erre látszanak utalni a taurobolium, és criobolium, melyekről a legkorábbi adatot a 134-ik évről bírjuk. E véres szertartás összefüggésben volt akkor a legtöbb cultussal¹ de a legfontosabb szerepe talán mégis Mithra mysteriumaiban volt. A spēleumok mellett rendesen megvala az üreg, melyben végrehajták, és valószínűleg föltalálható volna az a sarmizegetusai barlang közelében is, ha a körülmények megengednék a tovább kutatást.²

E véres szertartás nagy pompával járt, s igen gyakori volt, és a ki csak teheté, végrehajtatá, hogy részesüljön áldásaiban. A szerencsés áldozót ilyenkor fényesen fölöltöztették; mithrát adtak reá s arany koronát, majd magára öltvén a cinctus gabinust lebecsáták őt, a gerenda deszkákkal földött üregbe, mire a szolgálattevők elővezeték a koszorúkkal ékített megaranyozott szarvú bikát, s reáhajtván a lyukakkal, nyílásokkal ellátott padozatra, és a papok leölvén azt, vére leömlött az üregben lévőre, ki fölfelé tartott arczczal fogadá a testét, lelkét megváltó nedvet. Ezután a bika eltávolittatván, kihúzták a vérrel telt üregből a boldog megváltottat, ki derült arczczal örömmel vette a körülötte lévők szerencsekívánatait, kik kezeiket, ruháikat dörzsölék hozzá, hogy magok is részei legyenek a megtisztulásnak, az égiekkel történt kiengesztelődés, újjászületésnek.

A hit, hogy e szertartás megváltja a lelket a keresztényeknél is általános volt, kiket a golgothai tragoedia megváltott ugyan, de ez oly régen történt, s nem egyes emberre vonatkozó volt, hanem az egész emberiségre! pedig az ember oly önző, hogy majdnem lehetetlenség összeolvadnia az universiummal, s oly nehéz neki egyetemleges, ideális álláspontra emelkednie, mikor minden önmagára utalja őt, midőn minden az anyagi világhoz vonzza. Nem csoda hát, ha nem tudnak föltétlenül megbizni a messze keleten történt világraható eseményben, ha mindenki új, mindig ismétlődő megváltásra vágyott. És e vágy s a tauroboliumban való hit oly általános, és a kereszténységre nézve oly veszélyes volt, hogy Firmicus Maternus nem talál elég erős szavakat annak megczafolására: «Pro salutem hominum agni istius venerandus sanguis effunditur, ut sanctos suos filius Dei profusione pretiosi sanguinis redimat: ut qui Christi sanguine liberantur, majestate prius immortalis sanguinis cansecrentur. Neminem apud idola profusus sanguis iuverit. Et ne cruor pecudum miseros homines aut decipiat aut perdat, polluit sanguis iste, non redimit, et per varios casus homines premit in mortem. Miseri sunt, qui profusione sacrilegi sanguinis cruentantur, Taurobalium vel Criobolium scelerata, te sanguinis labe perfundit.»³

És mily zavarba ejtheték a jámbor hívót a barlangban folyt szertartások, midőn ismétlődni látta némileg módosított alakban ugyanazon szertartásokat, melyeket hitsorsosai az úrvacsora kiszolgáltatásánál végeztek, titokzatos homályban a catacombákban, vagy egyik másik társok házában legelrejtettebb fülkéjében? — Mit érezhetett ugyanekkor Mithrának hive, midőn bevezeték őt a keresztények hitközségébe? Ugyanazon vegyes érzelmeknek kellett támadniok lelkében, mint amazok-

¹ ZOEGA: Abhandlungen 141. kv. és 157. köv.

² F. G. HABEL: Die Mithras-Tempel in den römischen Ruinen bei Hedderheim. — Annalen des V. für Nass. Alterthk. und Geschichtsf. 2—3 füz. 1830, 183. és köv. 1.

³ Firmicus Maternus c. 28.

nak, s nem tudván választani, nem tudván határozni, nem válhatott meg sem Mithrától sem Krisztustól.

Szertartásol.

A próbákat szerencsésen kiállott mysteket bevezeték a barlangba s ott mint a keresztények hitközségébe való föl vétel alkalmával történt, vizet öntének fejökre: «nam et sacris quibusdam per lavacrum initiantur Isidis alicuius et Mithræ»¹ írja Tertullianus. E lavacrum kétségtelenül azonos volt a keresztelessel és megelőzőtt minden, alább következő szertartást.

A lavacrum megtörténte után kenyeret és vizet nyujtának nekik néhány oda illő szó kíséretében: «Id (eucharistia) ut in Mithræ mysteriis quoque fieret, pravi dæmones imitati docuerunt; nam panem et poculum aqua in ejus qui initiatur mysteriis, quibusdam verbis additis apponi, aut scitis, aut discere potestis.»² Épen így végezték a cerimoniát a keresztények is.

A víz használatát Mithra mysteriumaiban megemlíti, Porphyrius is állítván, hogy az edények a források symbolumai, s ezért alkalmazzák azokat: «τῶν μὲν κρατήρων σύμβολον τῶν πηγῶν φερόντων· καθὼς παρὰ τῇ Μίθρᾳ ὁ κρατὴρ ἀντὶ τῆς πηγῆς τέτακται, τῶν δ' ἀμφορέων, ἐν οἷς τὰ ἀπὸ τῶν πηγῶν ἀρρομεθα.»³ Ezek a craterek csakugyan ott találhatók a relifeken, de a források, folyók szóval a vizek eredőiként nem szerepelhetnek, mert úgy czéltalanok volnának, ugyancsak a reliefeken található vízforrások.

Az urvacsora kiszolgáltatásának szokását megerősíti Tertullian is, hozzátevéen, hogy azt összekapcsolják a föltámadással, és végül a hívőknek homlokát megjelölik, megerősítendő őket hitökben: «et si adhuc memini Mithra signat illic in frontibus milites suos; celebrat et panis oblationem et imaginem resurrectionis inducit et sub gladio redimit caronam.»⁴

Vajjon-e szertartás alatt, melyről Tertullian írja: «signat . . . in frontibus milites suos» nem a már az ősi kereszténységben is szokásos bérmálás (confirmatio), a hitben való megerősítést kell értenünk, annál inkább, mert a Mithra cultusban is ugyanazon czélt akarák elérni, melyet a keresztények?

*A föltámadás
symboluma.*

Ezzel áttérhetünk a szintén Tertullian által említett «resurrectionis imago»-ra. Vajjon mi lehetett ez? mit érthetett e kifejezéssel a latin nyelven legelőször író keresztény? Kétségtelenül a föltámadásnak valami symbolumát, tehát a Mithra cultus hitágazatai egyik legfontosabbjának jelképes kifejezését.

A görög-latin cultusok a föltámadásról, mit sem tudnak, míg a Zoroastrismusról ezt már Herodotus föntartá. A későbbiek közül, különösen Theopompus, kinek szavait laërtei Diogenes idézi Prooemiumában: az emberek a mágusok tanai szerint föltámadnak és halhatatlanok tesznek, s velők együtt minden fönmarad továbbra is a régi nevével. . . . «Ἀριστοτέλης δ' ἐν πρώτῳ περὶ φιλοσοφίας καὶ πρεσβυτέρους εἶναι (τοὺς Μάγους) τῶν Ἀλγυπτίων, καὶ δύο κατ' αὐτοὺς εἶναι ἀρχάς· ἀγαθὸν δαίμονα καὶ κακὸν δαίμονα, καὶ τῷ μὲν ὄνομα εἶναι Ζεὺς καὶ Ὡρομάσδης, τῷ δὲ Αἰδὼς καὶ Ἀρειμάνιος. Φησὶ δὲ τοῦτο καὶ Ἑρμῆπιπος ἐν τῷ πρώτῳ περὶ Μάγων, καὶ Εὐδόξος ἐν τῇ Περιόδῳ καὶ Θεόπομπος ἐν τῇ ἡγδῳ τῶν Φιλιππικῶν· ὅς καὶ ἀναβιώσασθαι κατὰ τοὺς Μάγους φησὶ ἀνθρώπους καὶ ἔσσεσθαι ἀθανάτους, καὶ τὰ ὄντα ταῖς αὐτῶν ἐπικλήσεσι διαμενεῖν.»⁵ Hasonlót ír gazai Aneas: Theopompus tudja, úgymond, hogy Zoroaster megjövendőlé, mikép eljön az idő midőn föltámadás leend: «Ὁ δὲ Ζωροάστρης προλέγει, ὡς ἔσται ποτὲ χρόνος, ἐν ᾧ πάντων νεκρῶν ἀνάστασις ἔσται· οἶδεν ὁ Θεόπομπος.»⁶ A legfontosabb adat azonban Plutarchus, Iris és Osirisében foglaltatik: A mágusok tanai szerint, mondja a kitünő tudós, el fog jönni az idő, melyben Areimanios legyőzetvén, az emberek a kisimult, kiegyenesedett földön mind egy nyelvet

¹ TERTULLIAN: de Baptism. 5.

² JUSTINUS: Apologia 1. N. 66.

³ PORPHYR: de antr. Nymph. c. 17.

⁴ TERTULLIAN: de præs. hæret: c. 40.

⁵ ED. MÜLLER 2. l.; Fragm. H. Gr. J. 289. l.

⁶ Diat. de animi inort: 77. l.

beszélnek és teljes boldogságban élnek.¹ . . . ἐπειτα δὲ χρόνος ἐμαρμένος, ἐν ᾧ τὸν Ἀρειμάνιον, λοιμὸν ἐπάγοντα καὶ λιμὸν, ὅπῃ τούτων ἀνάγκη φθαρῆναι παντάπασιν καὶ ἀφανισθῆναι, τῆς δὲ γῆς ἐπιπέδου καὶ ὁμαλῆς γενομένης ἓνα βίον καὶ μίαν πολιτείαν ἀνθρώπων μακαρίων καὶ ὁμογλώσσων ἀπάντων γενέσθαι.»² Ezen adatok szerint a föltámadásról való hit már megszilárdult, de Herodotus idejében még nem volt általánosan elfogadott. A történetírás atyjának ide vonatkozó szavai a III-ik könyv 62-ik fejezetébe foglalvák. Cambyzes messze hazájától hódító hadjáraton lévén Egyiptomban, félt, hogy testvére Smerdis föllázad ellene, parancsot ad tehát Prexaspesnek a királyfi megölésére: de Iránban mégis forradalom támadván a zsarnok szemrehányásokkal tetézi a gyilkost, ez mentegetőzik, hiszen sajátkezűleg temeté el a herceget, s végül ezt mondja: «ha a halottak föltámadnak, úgy légy készen arra, hogy a méd Astyages is fölkel ellened, de ha úgy van mint régen volt, akkor semmi új sem történik veled . . . εἰ μὲν νῦν οἱ τεθνῶντες ἀνεστέαςιν, προσδοκᾷ τοι καὶ Ἀστυάγεα τὸν Μῆδον ἐπαναστήσεσθαι εἰ δ' ἔσται ὥσπερ πρὸ τοῦ, οὐ μὴ τι τοι ἔκ γε ἐκείνου νεώτερον ἀναβλαστήσει,» — e szavak szerint Prexaspes inkább nem hitt (nem volt görög?) a föltámadásban, de mégis bizonyítják, hogy a tan már meg volt. S a kételkedők sokan lehettek, mert a Bundehes Ahura-Mazda és Zarathustra tekintélyét veté latba a 31-ik fejezetben, mely kizárólagosan e problémával foglalkozik.

A szent könyv e paragraphusa minden részletökben megerősíti a classicusok említett passusait, s tartalma főbb vonásaiban a következő: az emberek midőn Mashya és Mashyana kikeltek a földből, csak vízzel éltek, majd gyümölcsessel, tejjel és hússal, midőn pedig közeledik halálok, előbb abban hagyják a hús élvezetét, míg végül csak tejjel, gyümölcsessel és vízzel táplálkoznak. Az idők teljességében oly keveset fognak enni, hogy egy áldozati lakomától három napra jóllaknak, s utóbb csak vizet kívánnak, míg eljön Susius, midőn senkinek sem lesz táplálékra szüksége, és még sem fog senki meghalni.

A föltámadás Susius előjövetele után tíz évre fog megtörténni, és «mint mondatik, Zartust kérde Ahurát: «a szél által elfűtt, a víz által elvitt test, hogyan fog újjá alkottatni? a halottak föltámadása hogyan fog lenni?» Ahura-Mazda terjedelmes válaszában utal nagy hatalmára, hiszen a világot semmiből teremté, úgymond, mennyivel könnyebb lesz tehát újjáalkotni azt a mi már egyszer meg volt!

Legelőször Gayô-meretan, azután Mashya és Mashyana kelnek új életre, majd a többi emberek, kétségtelenül halálkozásuk sorrendjében, s ugyanazon helyen, hol lelköket kilehelték; az igazak és gonoszok együvé gyűlnek akkor, a föltámadottak megismerik egymást és mindenki látni fogja jó és rossz tetteit. — Végül a gonoszokat, kik épenúgy kíválnak, mint fekete bárányok a fehérek közül, elkülönítik az igazaktól, s megtartatván az ítélet a jók a paradicsomba mennek, hol három napig mennyei gyönyöröket élveznek, a gonoszok pedig poklokra taszítatván, három napig rémületes kinokat szenvednek, melyek a rövid időtartam daczára fölülmulják a gehenna tűzében eltöltött kilenczezer év fájdalmait.

A föltámadás nagy munkáját Çaoshyañc³ hajtja végre tizenöt nő és tizenöt férfi segítségével.

A végítéletet szörnyű napok előzik meg, a Gurzshehr csillag a földre zuhan, s a hegyek, a föld méhében lévő fémek megolvadván előntik az egész világot, mely rettenetes áron át kell gázolnia minden embernek, de míg az igazak nem szenvednek, — mintha langy meleg tejben járnának, — addig a gonoszok rémítő kinokat állanak ki, de kinjaiknak bére a megtisztulás, ha partra jutnak. Tovább ezeknek sem kell szenvedniök, együtt fognak lakni a jókkal az újjászületett földön, melyen

¹ «Egy akol egy pásztor».

² PLUTARCH: De Isid. et Osir. c. 47.

³ WINDISCHMANN: Zoroastrische Studien 231—260. l. u. a Mithra 73—87. l.; SPIEGEL: Eránische Alterthumskunde 158—167; és jast 19—89, 95 stb. Bundehes XXXI. fej. v. ö. WINDISCHMANN Zoroastrische Studien 113—117. l.

elsimulnak a hegyek, hogy téresebbé lévén, befogadhassa a megszámlálhatatlan tömeget és magasabbra is emelkedik, hogy közelebb legyen a paradicsomhoz.

Ekkor befejezi Ahura-Mazda a teremtetést és Čaoshyańc a halottak ébredésért leölvén a Hada-hayaos bikát nagy áldozatot mutat be, s ezen állat csontvelőjéből és a fehér haomából készül az örök életet adó ital, mely az embereket hathatatlanokká teszi. Ezután megszűnik a földön minden szenvedés, gonoszság, örök tavasz uralkodik, örök boldogság, s hogy ezt többé semmi se zavarhassa meg, Ahuramazda megöli Agró-mayniust.

Spiegel szerint a zend eschatológiában két, hajdan teljesen különálló alap nézet foglaltatott össze.¹ Az első, hogy a vedák szerint az elhaltak a lelkei Yamához az ősatyához mennek, hogy örök boldogságban élve az istenekkel lakomázzanak.² Ez a perceptió csak a vedák tizedik könyvében, tehát már igen későn ölt alakot, de már a régebbi könyvek is ismerik a «pitaras = manes»-eket, az ősök tiszteletméltó szellemeit. Yama mythosát tehát bátran helyezhetjük esetleg a hindu cultus legkorábbi phásisába. — A hindu Yama pedig azonos a zend Yimával.

Az ősi népek nézetei a halál után a következő dolgokról igen homályosak, bizonytalanak voltak, a hinduknál szintén, s az első kifejlődés stádiumát csak akkor érték el, midőn a nagy népelválás már megtörtént. Kezdetben e nézetek abban culminálhattak, hogy a gonoszok létezése halálukkal végkép megszűnik, míg a jók tovább élnek, s ez a képzet lehetett Iran lakóinál is irányadó, s ezen föltevés következménye volt az, hogy a jók és rosszak haláluk után a činvat-hídjára vezetettván azonnal megítéltetnek, s ott Mithra lép közbe, Azura-mazda könyörületéért.

A bundehes előadása szerint pedig a jutalom, helyesebben a föltámadással együtt járó igazság kiosztása a végítélet napján következik. — Ez a perceptió az eschatologia második része. És ez már sémi befolyás. A halottak megítéltetése, ha a činvat hidon történik is szintén idegen elem, s valószínűleg egyiptomi reáhatást kell sejtenuünk. A sémi ősz eschatologia szerint az elhunytak lelkei a sheol-ban tartózkodtak, örömtelen, rideg egyformaságban töltvén életök. — Egész eddig összeegyeztethetők az ária és sémita mythosok, föltételezhető a külön-külön fejlődés, de ezután a zend fölfogás annyira magán viseli a sémita befolyás jellegét, s kifejlődése is annyira ifjabb, hogy lehetetlenség elfogadnunk a nézetet, mikép mindkét népnél önállóan alakult meg az, midőn tudjuk, hogy a sémieket oly sűrű és szoros összeköttetésben voltak, Iran nagyhatalmú népével.

A zsidóknál a föltámadás mythosa már Kr. e. a VII-ik században megvolt, tehát századokkal előbb mint Perzsiából a legelső adat fönntartatott: «De fölélednek a te halottaid, az én megöltem föltámadnak — olvassuk Isaiás prófétában. Serkenjete föl s mondjatok dicséretet, kik a porban laktok; mert a világosság harmata a te harmatod, de a szörnyek földét rombolásba rántod».³ És a babyloni fogságban írt Ezekiel könyvének egész 37-ik részét a föltámadásnak szenteli, s ezt összevetve a bundehes 31-ik fejezetével, bámulatos öszhangot találunk, úgy hogy majdnem azon merész állítást lehetne kockáztatnunk, mikép a zendkönyv eme részének szerzője előtt Ezekiel fejezete lebegett mintaképpül.

Így nem történhetett másképp, minthogy a világ végéről szóló zend mythos is a héber alapján keletkezvén, ennek mása: — «Lángoló tűz az én haragom — mondja Mózes a deuteronomiumban — és égni fog mind a pokol fenekéig; és megemésztí a földet termésével együtt; és a hegyek alapjait megégeti.»⁴ Épen így gondolkozott Péter apostol második levelének írója is mondván: «Az Úr napja úgy jön el mint a tolvaj; akkor az egek nagy robajjal elmúlnak, az elemek a hőség miatt elolvadnak, a föld pedig és a rajta lévő alkotmányok megégnék.»⁵ Mintha csak a bundehes olvasnók.

¹ SPIEGEL: *Eránische Alterthumskunde* II. 164. l.

² MUIR: *Sanscrit texts* 5. k. 284. köv.

³ ISAIAS: 26. 19.

⁴ MÓZES: V. 32, 22.

⁵ PÉTER: II. 10.

Isaias próféta szintén rémületes végét jósol: «És szurokká változnak annak patakjai, és az ő pora kénkövé, és földé égő szurokká leszén.»¹ — A zend könyv szerint ugyanezen jelenségekkel következik be a világnak félt, rettegett catastrophája. A detailok azonban nincsenek oly gondosan és borzalmas részletességgel felsorolva mint a bibliában, de ez csak a perzsák, ridegebb, szárazabb szellemének s humanusabb, nem oly kizárólagos vallási fölfogásának kifolyása.

Lactantius a világ, tűz által való elpusztulásának tanát Hystaspes prófétától származónak mondja: «Hystaspes² enim quem superius nominavi descripta iniquitate sæculi hujus extremi, pios ac fideles a nocentibus segregatos ait cum fletu et gemitu extenturos esse ad cælum manus et imploratorios fidem Jovis; Jovem respecturum ad terram et auditurum voces hominum atque impios extincturum. Quæ omnia vera sunt, præter unum quod Jovem dixit illa facturum quæ Deus faciet.»³ Ugyancsak ő írja még a következőket is: «Histaspes quoque qui fuit medorum rex antiquissimus, ex quo omnis quoque nomen accepit qui nunc Hydaspes dicitur, admirabile somnium sub interpretatione vaticinantis pueri ad memoriam posteris tradidit, sublatum iri ex orbe Imperium nomenque Romanum multo ante præfatus est quam illa Trojana gens conderetur.»⁴ Hasonlót említ Justinus is: «καὶ Σίβυλλα δὲ καὶ Ἰστασπὴς γενήσεσθαι τῶν ψαρτῶν ἀνάλυσιν διὰ πυρὸς ἐφασαν»⁵ majd alább: «κατ' ἐνέργειαν δὲ τῶν φαύλων δαιμόνων, θάνατος ὠρίσθη κατὰ τῶν τοῦς Ἰστασποῦ ἢ Σιβύλλης ἢ τῶν προφητῶν βίβλους ἀναγιγνωσκόντων.»⁶

És ez a pont egyike a legfontosabbaknak, hol a zend eschetologia találkozik a kereszténységével. — Ugyanazon befolyás alatt fejlődött ki fővonásaiban mindkettő, a sémi bélyeget viseli magán a kereszténységé is. Tanai szerint a lelkek összegyűlnek a végső napon, midőn megszólalnak az angyalok harsonái, a testek kikelnek sírjaikból s a Megváltó megjelenik az atya jobbján ülve, mint Ahura-mazda, hogy megítélje az eleveneket és holtakat, a jók és gonoszok elválasztatnak egymástól, amazok mennybe jutnak, míg emezek a kegyelmet nem ismerő sémi tan szerint az örök kárhozatra. — Tűz által pusztul el a világ a kereszténység szerint is és az «ἐκπόρωσις»-t a Deuteronomium alapján már ismeri Justinus,⁷ és ugyancsak az Apologiában írja, hogy a keresztények az «ἐκπόρωσις»-t és nem a transformatiót vallják mint a stoicusok.⁸ Origenes szintén ily fölfogást táplál: «sic in consummatione mundi ab igne qui accedendus est, obscurabantur etiam luminaria magna», s a világ pusztulását Sodoma és Gomorrhaéhoz hasonlítja.

És még tovább lehet fejtenünk az analogiákat. A zendföltámadás 57 év alatt történik. E szám a zend-theológiában szentség hírében áll, mert a zoroastrius alapszám összeadásának és szorzatának eredménye: $3+6 \times 9=57$, továbbá a három mysticus szám összege $7+10+40=57$, s a keresztény ősi tanok szerint a föltámadás 57 nap alatt történik, virágvasárnaptól pünkösddvasárnapig, . . . azt pedig nagyon jól tudjuk, hogy a bibliában a napok helyett akárhányszor éveket kell értenünk vagy megfordítva. Sajátságos véletlen, hogy az ítélet kimondásától a «beteljesedett» kiáltásig 57 óra telt el.

Mi lehetett tehát a «resurrectionis imago»? — Nézetem szerint a kenyér, melyet a mystnek nyújtottak, s a halhatatlanságot adó, az örök életre megváltó italt jelképező, helyettesítő víz, melynek edénye számtalan reliefen szerepel. Justinus a kenyeret «eucharistiának» mondja, s a keresztényeknél az eucharistia szintén a föltámadás symboluma, de egyszersmind biztosítéka, záloga is.

A test föltámadásának hite hozta létre azon temetkezési módot is, hogy a hullák lehetőleg *A temetkezés.* megtartassanak. Ezért a zsidók, keresztények, a phoeniciaiak, Sabazius és Mithra imádói, catacom-

¹ ISAIAS: 34, 9.

² Darius Hystaspes.

³ Lact. Div. Instit. VII. 18.

⁴ Lact. Div. Instit. VII. 15.

⁵ JUSTIN: Apologia I. 20.

⁶ JUSTIN: Apologia I. 44.

⁷ JUSTIN: Apologia I. 60.

⁸ JUSTIN: Apologia I. 7.

bákba temetkeztek, hol a sírok lakói majdnem föltétlen nyugalmat élvezhettek. Ily catacombák a római világbirodalomnak majdnem minden részében találhatók, s a szerencsés véletlen kutatásaim közben, talán engem is nyomaira vezet egy keresztény temetkező helynek, vagy olyannak, melyben Mithra jámbor hívei alusszák csöndes, örök álmukat.

Az eucharistia

Az eucharistia jelvénye a keresztényeknél a kenyér volt, melyet az úrvacsorát symbolisáló vagy ábrázoló képeken is föltalálunk $\oplus$ vagy $\oplus$ alakban. — Vajjon a sarmizegetusai nagy reliefen (90-ik sz.) a fatörzsön lévő hét babot nem az eucharistia jelképeül szolgálni szokott mamphuláknak kell tartanunk? Annál is inkább, mert e jelek sokkal későbbi eredetűek mint maga a relief, és csak úgy odavetvék. Meglátszik rajtok, hogy valaki nagy hirtelenséggel, nehogy rajta kapják karczóla oda azokat. Hirtelenséggel, titkon nehogy bezáruljanak előtte a szentély kapui, előtte, ki épen úgy hitt Krisztusban, mint Mithrában, hogy a Tertullián által említett resurrectionis imagot azonosítá jámbor buzgalmában vagy mardosó kételeyei között a kereszténység legszentebb jelvényével a föltámadás zálogával.

A stigmák.

E föltevést megerősíteni látszik az is, hogy a 125-ik számú reliefen a Krisztus nevét symbolisáló keresztet hétszer találjuk fölvésve, és pedig $\times$ alakban kétszer; $\ast$ alakban ötször. A $\times$ alakú jegy használata, már az első században divatban volt¹ a második alak pedig de Rossi szerint datálható tituluson legelőször a harmadik században fordul elő, s legkorábbi évszámunk 268, midőn ily kapcsolatban került elő:

BENE MERENTI IN $\ast$

majd ismét e századból a következő föliraton:

AVGVRINE IN DOM ET $\ast$ ²

Ezen időt azonban messze megelőzőleg kellett közkeletűnek lennie, hogy eljuthatott Dáciáig, midőn itt a római hódítás az említett év után röviddel később megszűnt.

E symbolumnak egy Mithra reliefen való előfordulásán, tekintetbe véve a kereszténység akkori állapotát, nem lehet semmi okunk sem megütköznünk. Hiszen a pogányságnak az új valással való vegyülése, még e jelvény fölhasználásával is gyakori volt, így a keresztények sírkövére a D · M. reávése a symbolummal együtt, épen nem ritka. Dáciában is maradt fönn egy ily titulus Napocából,³ sőt egy potaissiai, Dianának szentelt fogadalmi kövön a crux gammata-t találjuk,⁴ holott ez istenségnek alig lehetett a kereszténységgel még a legtávolabb kapcsolata is.

Csalhatatlan bizonyítéka e kis emlék annak, hogy a provinciákban ugyanazon vallási chaos uralkodott mint Rómában, hogy Krisztus tanainak itt is valának hivei Sarmizegetusában, kik azonban még nem tudtak oly magasra emelkedni, hogy lelkök megszabadulhatott volna Mithra befolyától. — És épen e kölesönös érintkezés volt az út, melyen az eszmék tisztultával a Sol Invictus hivei minden nagyobb lelki rázkódtatás nélkül mehettek át a kereszténység táborába.

A barlangban végzett mysteriumok tehát igen ártatlan természetűek, s így alaptalan nolai Paulinus gyanúsítása a következő versekben:

Quid quod et Invictum spelaea sub atra recondunt
Quæque tegunt tenebris, audent hic dicere Solem?
Quis colat occulte lucem, sidusque supernum
Celet in infernis nisi rerum causa malarum.⁵

¹ C. J. L. IV. (Inscriptiones parietariæ Pompeianæ 679. Tab. XVI. 2. 3. v. ö. Dr. Fr. X. Kraus: Das Spotterucifix vom Palatin und ein neuentdecktes Graffito 11. l. V. ö. G. B. de Rossi: Bulletino di archeologia cristiana 1864. 71. l.

² De Rossi: Inscriptiones christianæ I. 10. sz. Roma Sotterranea II. k. 320.

³ C. J. L. III. 866.

⁴ Ephemeris epigr. IV. k. 62. l. 136. sz.

⁵ Muratorinál: Adversus paganos 703. l.

A véres áldozatok már a templomon kívül történtek, s a jámbor hívek szárnyasokat: esir- *Az áldozatok.* két, kacsát, libát, vagy emlősöket: búrányt, kecskét, bikát és talán disznót áldoztak,¹ melyeknek megmaradt részeit aztán a papok és hívek a szentélyben tartott közös lakomán fogyaszták el.²

De a cultus meghonosulásakor talán ember áldozatok is voltak a divatban, melyek ha csakugyan voltak, Hadrianus szigorú edictumára szüntek meg. Később azonban ismét történnek vallásos gyilkosságok a napisten szentélyében, legalább Aelius Lampridius fönntartá Commodus Antoninusról, hogy Mithra mysteriumait ember áldozatokkal szennyezte be . . . «sacra Mithriaca homicidio vero polluit, quum illic aliquid ad speciem timoris vel dici vel fingi soleat».³ És a császár példája sok Mithra községet tévútra ragadhatott nyugaton is, bár nincsen egyetlen adatunk sem, melyből kétségtelen bizonyossággal megállapítható lenne, hogy Rómán kívül is — hol azok könnyen lehettek a császár szeszélyei — történtek ily vérengzések, sőt még az utolsó Antoninus fanatizmusát megbélyegző Lampridius passusához is szó férne, izolált volta miatt.

Keleten más jellegűek lévén a vallási viszonyok, ott inkább föltételezhető, hogy a fanatizmus ily túlkapásokra vezetett. Photius⁴ beszéli, hogy Julian a hitehagyott idejében, György Alexandria püspöke, egy pusztuló félben lévő elhagyott görög templomban, hol a hellenek régebben Mithrát imádva férfiakat, asszonyokat, gyermekeket öltek le, hogy beleikből jósoljanak, építtetni akarván, hogy keresztény templommá alakítsa, a tisztogatással foglalkozó munkások, egy földalatti, különböző korú és nemű emberektől származó koponyák, és csontokkal telt üreget találtak, melyeket a meggon-
dolatlanok végig hordoztak a városban, gúnyolva és travestálva a napisten mysteriumait. — E tapin-
tatlan insultus rémítő következményeket vont maga után, mert a pogányok föllázadván, leöldösték a keresztényeket, megölik a püspököt is, és hulláját tévére kötvén a fanaticus tömeg egetverő ordí-
tással hurczolta végig Nagy Sándor pompás metropolisának utcáin, majd tisztátalan állatokéival
vegyítve elégeté a püspök földi maradványait . . . «Γεώργιος δ' ὁ ἐν Ἀλεξανδρείᾳ ναὸν Ἑλληνικὸν ἡδη
κατηρειπώμενον ἐν ᾧ τὸ παλαιὸν οἱ Ἕλληνας τελετὰς ἐτέλουν τῷ Μίθρᾳ θύοντές τε ἄνδρας καὶ παῖδας καὶ
γυναῖκας καὶ τοῖς σπλάγχχοις αὐτῶν μαντευόμενοι, τοῦτον ἀνακαθαίρειν ἐπεμελεῖτο ἐπὶ τῷ ἀνοικοδομησῶν
ἐν κτήριον ἀνακαθαίρομενον δὲ εὗρηται πολλὰ κρᾶνια τῶν ἀννηρημένων, καὶ τῶν Χριστιανῶν οἱ ζήλωται
ἐκπομπέοντες τὰ τῶν Ἑλλήνων μυστήρια εἰς γέλωτα τῷ δήμῳ καὶ χλευσὸν τὰ κρᾶνια προσάγουσι.»⁵

Mithra hívei több csoportra, melyeket leghelyesebben fokozatoknak nevezhetünk valának *A fokozatok.* fölosztva. Ezeket leginkább állatok neveivel ruházták föl, mint azt már Tertullian adatából is sejt-
hetjük: «Sicut aridae et ardentis naturae leones Mithra philosophantur», mondja a halhatatlan író⁶
Hieronimus világosabban ír, és megnevezi egyenkint a fokozatokat, a nélkül hogy megmondaná,
vajjon a tényleges egymásutánt követi-e följegyzésében: «portentosa simulera — olvassuk —
quibus corax, nymphus (értsd cryphius) miles, leo, Perses, Helios Dromo (értsd Heliodromus) Pater
initiantur.»⁷ Ezen állatnevek részben azokra emlékeztetnek bennünket, melyek a reliefeken föltün-
tetvék, részben még eddig ismeretlen szertartásokat és symbolumokat gyaníttatnak, s míg ezekre
a nyomozások fényt nem derítenek, addig a fokozatokról e neveken kívül alig tudunk egyebet, és el
kell fogadnunk Hieronimus egymásutánját is.

Az első fokozatba tartoztak tehát a hollók (coraces-κόρακες) a másodikba a cryphii (κρύφιοι)

¹ Lásd alább TÉGLÁS GÁBOR meghatározásait. (Függelék.)

² Quattro monumenti Mitriaci rinvenuti sull' Esquilino. C. VISCONTI: Bulletino della commissione archeologica municipale 1875. 243. l.

³ LAMPRIIDIUS: Commod. 9.

⁴ Bibl. 285, 483. l.; B. ed. BEKKER.

⁵ V. ö. Chronic. Pasch. I. k. 546. l., bonni kiadás; Socrates H. E. III. 2. Sozomenus V. 7.; Philostorgius VII, 2.

⁶ TERTULLIAN: Adv. Marc. I. 13.

⁷ Ad Lætam ep. 10, 7.

a titkosak vagy titokzatosak, kiknek valószínűleg titkos istenségek képeit mutatták (τῶν θεῶν κρυφίων) majd következtek a katonák vagy harczosok milites (ecclesia militans), kiknek a barlangban kardot és koszorút nyujtának, melyet a beavatáson lévő myst fejére tevén ismét levett mondván: «Mithra az én koronám» és többé sohasem tett homlokára koszorút: «Erubescite commilitones eius (Christi) — írja Tertullian idevonatkozólag — jam non ab ipso iudicandi, sed ab aliquo Mithræ milite, qui cum initiatur in spelæo, in castris vero tenebrarum coronam interposito gladio sibi oblatam, quasi mimum martyrii, dehinc capiti suo accomodatam monetur obvia manu e capite pellere, et in humerum, si forte transferre, dicens Mithra esse coronam suam. Atque exinde nunquam coronatur, idque in signum habet ad probationem sui, sicubi temptatus fuerit de sacramento statimque creditur Mithræ miles si dejecerit coronam, si eam in deo suo esse dixerit.»¹ Tertullian eme szavai kétségbe vonhatatlan bizonyítékai annak, hogy Mithra hívei között számos keresztény volt, különben nem intézné intelmét egyenesen ezekhez, s nem fenyegetné őket, hogy Mithra egy katonája fog itélni fölöttök és nem Krisztus. Ezután az oroszlánok fokozatába avattattak be, férfiak mint nők, (leones — λεῶναι, λεοντικά) s ez alkalommal a beavattottak nyelvét és kezeit mézzel mossák meg a papok intvén őket, hogy tartsák távol magokat minden rossztól, gonosztól, tisztátalantól . . . . «Ὅταν μὲν οὖν τοῖς τὰ λεοντικά μωρομένοις εἰς τὰς χεῖρας ἀνθ' ὕδατος μέλι νίψασθαι ἐγγέωσι καθαρὰς ἔχειν τὰς χεῖρας παραγγέλλουσιν ἀπὸ παντὸς λυπηροῦ καὶ βλαπτικοῦ καὶ μυσταροῦ καὶ ὡς μύστη καθαρικοῦ ὄντος τοῦ πυρὸς οἰκεῖα νίπτρα προσάγουσι παραιτησάμενοι τὸ ὕδωρ ὡς πολεμοῦν τῷ πυρὶ· καθαίρουσι δὲ καὶ τὴν γλῶσσαν τῷ μέλιτι ἀπὸ παντὸς ἁμαρτωλοῦ.»² Majd a gradus Persicus következett, utóbb a Heliodromus és végül az atyák — (Pater — πατρικά), s e név valószínűleg Mithra «pater» attributumának æquivalense. Az atyákat sasoknak, sólyomoknak is nevezték (ἀετοὶ καὶ ἱερακες)³ kétségtelenül ez állatoknak éles, a nap sugaraival daczolni merő tekintete, és vakmerő, utolérhetetlen magasba törő röptére czélozván.

E fokozatok mindegyike külön szervezettel birt, és egymásnak, a kisebbek a nagyobbaknak alá voltak rendelve, de együtt mégis hierarchicus egészet képeztek. Mindegyiknek élén külön előljáró van, kiket a föliratok többször megemlítenek, a hierarchia élén pedig a Pater Patrum Dei Solis Invicti Mithræ, vagy rövidebben: Pater Patratus állott. E rangot a legmagasabb fokozatú hívek közül kétségtelenül az viselte, kit a közbizalom megtisztelt. A patres voltak egyuttal a papok is, és a pater patratus vezeté a szertartásokat,⁴ míg a többiek segédkeztek neki. A papok bár sohasem vétettek föl a sacerdotes publici populi Romani közé, mégis viselték, a sacerdos nevet, mint azt számtalan titulus bizonyítja, míg velök szemben az alsóbb fokozatbelieket egyszerűen testvéreknek «fratres» nevezték.

A hét fokozatot a katonák — milites — kivételével föliratilag is ki lehet mutatnunk.

Az avatások.

Hogy valakit a fokozatok legelsejébe is fölvegyenek, arra ki kellett állania valamennyi próbát, s aztán az illető vallásos életének megfelelően emelkedhetett a hierarchia lépcsőin, s midőn a jámbor hívő a legmagasabb polezra jutott, esküt kelle tennie, hogy soha más mysteriumokba nem avattatja magát és hű marad örökre Mithrához. De ezt a fogadalmat, különösen a későbbi századokban igen gyakran megszegték.

Az egyes fokozatokba való átlépés vagy áttétel, mindig nagy ünnepélyességekkel történt, melyekre érdekes világot vetnek az alábbi föliratok.

E titulusok szerint a fokozatokban való haladásnál a pater patratus vagy pater patrum végzi a legfőbb teendőket, s a cerimoniaiánál a pater sacrorum assistál neki:⁴

¹ TERTULLIAN: de corona c. 15.

² PORPHYR: de antr. Nymph. c. 15.

³ PORPHYR: de Abstin. IV. 16.

⁴ C. J. L. II. 2705.

I.

CONSTANTIO · VIII · ET · IVLIANO · II · CON_s Kr. u. 357.
NONIVS · VICTOR · OLYMPIVS · V · C · P · P
ET · AVR · VICTOR · AVGENTIVS · V · C · P
TRADIDERVNT · LEONTICA · III · IDVS
5   AVG · FELIC
ALIA · TRADIDERVNT · CONS · SVPRAS
                  XVII · KAL · OCT · FELIC

II.

DATIANO · ET · CEREALE · CONS Kr. u. 358.
NONIVS · VICTOR · OLYMPIVS · V · C · P · P *et*
AVR · VICTOR · AVGENTIVS · V · C · P
TRADIDERVNT · PERSICA · PRI · NON · APRIL
5   FEL
CONS · SS · TRADIDERVNT · HÆLIACA
                  XVI · KAL · MAI · FELIC

III.

DATIANO · ET · CEREALE · CONSS Kr. u. 358.
NONIVS · VICTOR · OLYMPIVS · V · C · P · P
ET · AVR · VICTOR · AVGENTIVS · V · C
TRADIDERVNT · PATRICA · XIII · K · MAI · FELIC
5 CONS · SS · OSTENDERVNT · CRYFIOS
                  VIII · KAL · MAI · FELIC

IV.

DATIANO · ET · CEREALE · CON_s Kr. u. 358.
NONIVS · VICTOR · OLYMPIVS · V · C · P · P
ET · AVR · VICTOR · AVGENTIVS · V · C · P
TRADIDERVNT · LEONTICA · *xui*(?) · KAL · APRIL
5   FELIC

V.

EVSEBIO · *et hyp* PATIO · CONS Kr. u. 359.
NONIVS · VICTOR · OLYMPIVS · V · C
ET · AVR · VICTOR · AVGENTIVS · V · C
TRADIDERVNT · LEONTICA · V · IDVS
5   MARTIAS · FEL

VI.

MAMERTINO · ET · NEBITTA · CO_{ms} Kr. u. 362.
NONIVS · VICTOR · OLYMPIVS · V · C *p. p*
ET · AVR · VICTOR · AVGENTIVS · V · C *p*
TRADIDERVNT · LEONTICA
5 KAL · APR · FELIC
ALLA TRADIDERVNT · CON · SS
VI IDVS · APR · FELIC · LEONT
CONS · SS · TRADIDERVNT
CHRYFIOS · VI · IDV · APR · FELIC
                  S

VII.

D · D · N · N · VALENTE · V · ET · VALENTINIANO Kr. u. 376.
IVNIORE · PRIMVM · AVGG · VI · IDVS · APRIL
TRADIDIT · HIEROCORACICA · AVR · VICTOR
AVGENTIVS · V · C · P · P · FILIO · SVO · EMILIANO
5 CORFONI · OLYMPIO · C · P · ANNO · TRICENSIMO
ACCEPTIONIS · SVAE · FELIC

A mellékelt táblázat áttekinthetőbbé teszi az ünnepélyeket.

H ó	VIII. Constantius és II. Julianus cons. 357.	Datianus és Cerealis cons. 358.	Eusebius és Hypatius cons. 359.	Mamertinus és Nebitta cons. 362.	Valens és Valentinianus augg. 376.
Márczius			11. Leontica		
Aprilis		4. Persica 16. Hæliaca 19. Patrica ? Leontica 24. Cryphios		1. Leontica 8. Hæliaca 8. Leontica 8. Cryphios	3. Hierocaracica
Augusztus	10. Leontica				
Szeptember	15. Hæliaca				

Tehát a 357—376-ig terjedő időszakban április voltak leginkább az avatások, s csak egy-egy esetben márczius, augusztus és szeptemberben.²

A 357—362-ig terjedő titulusokon Nonius Victor Olympius szerepel mint pater patrum, fia pedig Aurelius Victor Augustus mint pater sacrorum, míg a legutolsó 376-ból származó föliraton ez utóbbit találjuk pater patratusként említve, midőn fiát az atyai büszkeséggel puer clarissimusnak nevezett tizenhárom éves Aemilianus Corfoniust, Nonius Victor Olympius unokáját a hollók (coraces) közé bevezeti. A próbák tehát a negyedik században már csak névlegesek voltak, mert gyermekek is kiállhaták azokat.

A barlangot, melyből e föliratok származnak, a kereszténységnek államvallássá történt proclamatiója után elhagyván, romladozni engedék, s csak midőn a genialis Julianus befolyása érezhetővé válik, és a pogányság éledezni kezd nyiták meg újra, saját költségén építve föl azt Nonius Victor Olympius, nem minden keserűség nélkül említve, hogy Róma pénzét nem vevé igénybe a nagy munkánál.

T T	Olim Victor avus caelo devotus et astris	A A
A A	Regali sumptu Phoebeia templa locavit	V V
M M	Hunc superat pietate nepos, cui nomen avitum est:	G G
E E	Antra facit, sumptusque tuos nec Roma requirit.	E E
S S	Damna piis meliora lucro: quis ditior illo est	N N
I I	Qui cum caelicolis parcus bona dividit heres?	T T
I I		I I
		I I ²

Az ünnepélyek.

S a mint Rómában történt, valószínűleg úgy volt a vidéken Sarmizegetusában is, talán kevesebb pompával, de ugyanazon jellegű ünnepélyességekkel, cerimoniákkal, látványosságokkal.

A mystek beavatások alkalmával symbolicus jelentőségű ruhákat viseltek, mint a coracikba fölvettek hollót ábrázoló costumeöt, a leonticák részesei oroszlán alakot öltének³ a cryphiusok pedig Turre szerint, kit valószínűleg a hasonhangzás vezetett félre, a griff madarakat utánzák külsejökben. A többi fokozatok ünnepi toilettéjéről nincsen tudomásom, de valószínűleg ezeknek is megvoltak, hogy úgy mondjam egyenruháik, s Halicarnasseus talán ezekről beszél, midőn mondja, hogy szőrös, «scortea»-nak nevezett, tunicát viseltek, és virágból font köpenyeket, a kik pedig satyreket ábrázoltak kecskebőrökbe burkolóznak, s fejeikre sörte parókat tevének.⁴

A szentélyben történő isteni szolgálaton ilyen ruhában alig jelent meg valaki, legalább ezt látszanak bizonyítani a reliefek, melyeken a papok és mystek, a bikaölő Mithráéval egyenlő öltözetet viselnek. A külsőségek csak a tömegnek szólottak, midőn a barlangon kívül tartanak ünnepélyességeket, midőn Mithrát a papok és szolgálak nagy serege körülhordozá a városban, a hívek nagyobb épülésére. Ilyen ünnepélyeket kétségtelenül tartanak Sarmizegetusában is, mert a nagy terjedelmű barlang, a tömördek relief arra vall, hogy a hitközség népes volt és gazdag. S egy nagyobb relief a mint technikai kiviteléből következhet, épen a körülhordásra volt szánva, és négy ember, alkalmas fa vagy vasszerkezettel könnyen vihette vállon vagy kézben, s egy hasonló kisebb, melyet talán a pap úgy tartott mint a szentségtartót a mostani körmenetek alkalmával a pontificáló.

Sarmizegetusában érdekes látvány lehetett az ily körmenet. A pompás kilátást nyújtó domboldalon fekvő templom körül sokféle bámuló gyűlhetett össze, durva, izléstelen öltözetű dákok, csinos, finom görögök, középszerű, komor rómaiak, karcsú barna syrek, szenvedélyes napégetett arcú arabok, roszhírű commagenusok, barna vékony egyptomiak stb., kik mindannyian kíváncsian, s nagyon vegyes érzelmekkel nézegethették a furcsa menet rendezkedését, megindulását, bár a papok éneklése,

¹ C. J. L. VI. 749—754.

² C. J. L. VI. u. o.

³ PORPHYR: de abstinent. IV. 16.

⁴ Halicarnasseus VII. k. 477. l.

a costumeöket viselő ugránczása, lármája, melylyel gyakran a legvadabb extasisba hozhaták magokat, a sipok, harsonák, csengők, csörgők, czintányérok, féldobok melódiátlan összevissza hangzása, nem mindenkire gyakorolhatott épületes benyomást. Sokan undorral fordulhattak el e valóságos comœdiától, míg mások vallási fogalmaik zavartsága és sekélységében talán vágyva vágytak közéjük, hogy lelkek nyugalmát biztosíthassák s üdvét megszerezzék. Az intelligentia Sarmizegetusában is megvetéssel gondolhatott ez utcza ünnepekre, a keresztények pedig itt épen úgy kárhoztaták, mint a birodalom minden részében. A keresztények közönséges bohócoknak nézték őket: «Barba (olv. barbare) Sacerdos Mithræ et collusor, Solem tantum coles Mithram locorum mysticorum illuminatorem — írja Archælaus Mesopotamia tudós püspöke, Manessel való disputatiójában — ut opinaris et conscium, hoc est quod apud eos Ludes (olv. ludus v. ludius) et tanquam elegans Mimis perages mysteria.»*

E látványosságok a III. és IV-ik században minden évben ismétlődnek, s különös ünnepélyességet és pompát fejtenek ki, a téli napéjegyen idején, melyet Julius Cæsar deczember 25-ikére tett, mely a nap s a nappal azonosított Mithra születés napja is, azon mythologiai perceptiónak megfelelően, hogy a nap tavasszal virágzó gyermek, nyáron és ősszel hatalmas férfi, míg télen törékeny összehulló agg, ki minden évben újjászületik. — S ezért találjuk a római naptárban deczember 25-ikére e jegyzést: Natalis Solis Invicti, és ezzel kapcsolatban egy, valószínűleg Nagy Konstantin idejében készült kalendáriomban pedig:

VIII. KAL. IAN. N. INVICTI. CM · XXIII.

tehát deczember 25 én a legyőzhetetlen születésnapja, circusi játékok és huszonnégy futtatás. Ezt megerősíti Julián császár is negyedik beszédjében mondván: «Kevéssel a Saturnusnak szentelt utolsó hónap vége s az új év kezdete előtt, fontos játékokat ünneplünk a nap tiszteletére, s ezeket a legyőzhetetlen napnak szentelteknek mondjuk.»

A kereszténység államvallássá decretáltatván a Megváltó születés napjának, megtartá deczember 25-ikét, a legalkalmasabb napot, megmaradtak a circusi játékok is, meg a futtatások, de többé nem a Sol Invictus Mithra, hanem a császár tiszteletére, mint azt Corippusnak Justinusra írt dicsversében olvassuk:

«Hunc veterum primi ritum non rite colentes
Esse Deum Solem recta non mente putantes,
Sed factor Solis postquam sub Sole videri
Se voluit, formamque Deus de Virgine sumpsit
Humani generis, tunc munere Solis adempto
Principibus delatus honor, mundusque Latinis
Et jocunda nove Circensia gaudia Rome.»

A császári decretumok megváltoztatták a külsőt, de nem változtathaták meg a tömeg hitét, meggyőződését, megrögzött szokásait, s az a circusi látványosságokban továbbra is a nap tiszteletére vett részt, továbbra is tódult a tarka körmenetekre, melyeken azelőtt Mithra szobrát hordozák az egész városban. A szent atyákat ez teljesen kihozta sodrúkból, úgy hogy Sz. Ágoston 265-ik beszédjében, melyet Cæsariusnak tulajdonítanak, így fakad ki: «Ha megtudjátok, hogy némelyek azon alávaló gyalázatosságokat mint őzek és bakok gyakorolják, úgy a legkeményebben büntessétek őket, hogy megbánják mikép szentségtelen dolgot követtek el.» Cæsarius pedig 129-ik beszédjének függelékében ezeket mondja nagy haragjában: «Melyik okos ember hinné el, hogy vannak józan eszű emberek, kik bakokat ábrázolnak, s vadállatok alakjait veszik föl? Némelyek állatbőrökbe öltöznek, mások azoknak fejét teszik föl, s örülnek és örvendeznek, hogy állatokat ábrázolván nem látszanak embereknek.» Pedig bizony nagyon sok okos ember vett részt azokban, a conciliumok minden tilta-

* Laurentius Zacagnius kiadása 63. l.

kozása daczára, melyek nagyon jól tudák, hogy ez ünnepélyek, Mithra, a nép, a tömeg előtt még mindig igen kedvelt mysteriumainak maradványai.

E mysteriumok a IV-ik században már annyira telítvék keresztény elemekkel, hogy Sz. Ágoston följegyezheti, mikép a mithriacusok fogadalmak és esküikben még Krisztus nevét is említik, sőt még azt is mondják, hogy Pileatus (= Mithra) maga a Krisztus; de viszont is így volt, például a catacombáknak Krisztus születését föltüntető képein a csillag által a gyermekhez vezetett bölcseseket, egészen úgy öltözteték a keresztény művészek mint Mithrát és Mithra fáklyásait; phrygiai sipkát tesznek fejükre; törzseiket ugyanolyan tunica födi, s lábszáraikon bő nadrág. De még az ajándékok is azonosak a Mithrának adni szokottakkal.¹

Ily körülmények között a keresztény atyák nagy szükségét érezhették a deczember 25-ike igazolásának. Szent Ambrus tizedik beszédjének elején következőleg teszi ezt: «Némileg joggal mondja a nép a szent napot az Úr születését az új napnak, megerősítvén ezt annak tekintélyével is, hogy a zsidók és pogányok, megegyeznek e kifejezésben, melyet mi örömmel fogadunk, mert a Megváltó születése által, nemcsak az emberi nem üdve, hanem a nap tisztasága is megújul.» De hiába, Nagy Leo szerint a keresztények is jobban örvendtek a nap megújulásának (Novi Solis-Ortu) mint Krisztus születésének, «mert még mindig a pogányság esztelen tévedéseiben leledzenek». Hiába való volt Chrysostomus fáradsága is, midőn így írt Sz. Lukácshoz intézett, állítólag apocryph homiliájában: «Azt a legyőzhetetlen születés napjának is nevezik, de ki olyan legyőzhetetlen mint a mi Urunk, ki a halált leverte és meggyőzte? Mivel pedig azt a nap születésének nevezik; ő az igazság napja, melyről Malachiás próféta mondja: nektek pedig, kik az én nevemet féltitek, föltámad az igazság napja, üdvözlés van az ő szárnyai alatt» . . .²

És vajjon nem ezen karácsonyi ünnepélyességeknek, és mindenféle állat alakok körmene-
tének a Balkán félszigetről származó másfélezer éves maradványa az erdélyi oláhok azon szokása, hogy karácsonykor (ó-naptár szerint) cārbu-nak nevezett mindenféle állat alakok futkároznak az utcákon, csengetyű, dob, hegedűszó kísérettel.

A bikaölés.

Ezzel áttérhetünk a reliefek főcselekményének magyarázatára fölállított hypothesisek ismertetésére.

A magyarázók, két csoportra oszlanak: az egyik rész áldozatot lát a cselekményben, s ezeknek száma jelentékenyen nagyobb, míg a másik csak egyszerű bikaölést, vagy a bika fölött nyert győzelmet talál az actióban. — A legkiválóbb interpretálók: Zoega, Weleker, Creuzer, Lajard, Stark, és Wolff stb.

Zoega.

Zoega a Mithra által bemutatott áldozatot, mivel Ormuzd és hívei a parsiknak mindenek fölött kedvencz állaton a kutyán kívül, melyet a haldoklókhöz szoktak vinni, hogy fölfogja utolsó lehelletüket, ott van még Ahrimánnak kigyója is, azt Ormuzd és egyúttal Ahrimánnak is szenteltnek tartja. — Ezen ellentétre utalnak a fáklyások is, kik közül a jobb oldalon lévő Ormuzd, a baloldali pedig Ahrimán híve. E kettős természetű áldozathoz, mely votiv és avertuális egyszerre a Plutarch által említett két zoroastrius áldozatnak megfelelően igen jó hozzá illik a hely is, a barlang torka, hol leggyakrabban történik. E barlang Ormuzd fénye és Ahrimán sötétsége közt oszlik meg, s ugyan-
csak itt vannak a nap és éj personificatiói a sol és luna protomák is. Az állatok közül, melyek a csoportozaton láthatók, még egy van Ahrimánnak szentelve a scorpio, s ott van még a holló is, mely a mágusok mythológiájában idegen lévén, valószínűleg a gonosz istenség ellen megvédő erdei galamb — Wareschia-nak görög utánképzése s ezen combinatióból könnyen elképzelhető mindkét állatnak czélja; a scorpio a bika nemző részeit szorítja össze, hogy megszerezhesse életmagvát, míg Wareschia a kedvező pillanatot várja, hogy azt az égbe vihesse.

¹ Roma Subterranea: t. I. p. 295, 327, 617, 587; t. II. p. 117.

² Velencei latin kiadás: 1583. II. rész 432. l.; Malachiás 4, 2.

Befolyást gyakorolhatott — írja — a cselekmény compositiójára az ösbika «Kajomorts» társának, vagy némelyek szerint atyjának kimulta is. És hosszú ideig ezt az eseményt tartá a főcselekmény tárgyának, s csak azért tért el a fölfogástól, mert igen nehéz volt annak bebizonyítása. Miután Ahrimán — folytatja tovább — a mérges, csúszó, mászó állatokat megteremté, mondja a pehlvi cosmogonia, megtámadta a Kajomortsot és az ösbikát, a két legnagyobb gonosz szellemet Verin és Bostshap-ot küldvén ellenök. Kajomortsot az izedek megmenték, de a bika elesett. Ekkor a jó szellemek a bika magvát a mennybe vívén a holdra bízák, mely ezért az Avestában sokszor a bika magva megőrzőjének is mondatik. — A bika magvából — megtisztulván a hold fényétől, Ormuzd később egy bikát és tehenet alkotott, melyektől a szarvasmarhák és összes, az embereknek hasznos állatok származnak; csontveleijéből, farkából pedig ötvenötféle magtermelő növény, és tizenkét vagy tizenötféle fa. — És valóban a bika farka gyakran végződik kalászkokban, s a cselekménytől jobbra mint balra ott vannak a fák is. — De ezen mondásban Mithrának nincsen szerepe, s miképen legyen hihető úgy mond, bármennyi átalakuláson mentek is át a perzsa mysteriumok a görögök és rómaiak között, hogy ezek annyira eltérjenek az eredeti fölfogástól, mikép Mithrát az izedek legjobbját, legtisztábbját, Bostshappal Ahrimán szolgájával tévesszék össze? Zoega nem talál tehát okot, hogy a bika vérére «*ναμα σεβησιον*» «tisztelretméltó nedv» ne nevezze, mint az emlékek teszik, ha az csak engesztelő áldozatnak tekintetett. — De ha ez későbbi, csak a cselekményhez fűzött tévhitnek minősítették, és továbbá, hogyha föltételezhető, mikép Mithra, ki mint termékenyítő magasztaltatik, a teremtes munkájának előmozdítására megölje a bikát, hogy ennek hullájából növények és állatok keletkezzenek, úgy keresve sem volna található alkalmasabb monda mint ez, a reliefek magyarázatára, de mégis hihetőbbnek látszik, hogy a domborműveken áldozat van föltüntetve, mely utóbb a fölhozott mondából vett, s a görögök és rómaiak eszméjének, hogy Mithra a nap, megfelelően módosított motívumokkal vegyült.¹

Eddig Zoega. Tévedései az első pillanatra észrevehetők, s közöttök nem a legkisebb, hogy teljesen figyelmen kívül hagyja mikép a reliefek magyarázata közben, többé nem tiszta iráni, hanem görög vagy római symbolikával van dolgunk, melyet csak erőszakosan lehet az iráni tanokra fektetni, vagy azoknak segélyével deriválni.

A főcselekmény compositiója a görög szellem kifolyása, s ha a királýsírok faragványai voltak is a prototypok, a szörnyetegekkel való küzdelmet értem, a cselekmény részesei, föltétlenül a görög és római tanoknak megfelelően alkalmaztatnak, mert a Lajard által egyesített keleti emlékeken, hiába keressük a kigyót, scorpiót, — Ahrimán teremtményeit, a hollót, melyről maga Zoega is megjegyzi, hogy idegen a mágusok mythológiájában. A sol és lunaprotoma előképet sem találjuk meg, még kevésbbé a fáklyásokéit, melyek magok is Mithrát ábrázolják a görög és római perceptióknak megfelelően.

Az áldozatnak kettős természetűvé tétele pedig homlokegyenest ellenkezik az iráni fölfogással, gyakorlattal. Az Avesta csak Ahura-mazdának, vagy helyesebben a bonum principiumnak bemutatandó áldozatot engedélyez, míg Ahrimán ellen csak ördögüzési és ahhoz hasonló szertartások és varázsimák elmondását, gyakorlását ajánlja és teszi kötelességgé, de semmi esetre sem áldozat bemutatást, mert az egyértelmű volna az Ahrimán kezébe volna jutással. — Votiv és avveruncalis áldozatról szó sem lehet, hiszen maga Plutarch is, kire Zoega támaszkodik, csak annyit mond, hogy Zoroaster tanítá mikép Horomazeshez köszönő áldozattal és imával járuljanak, míg Ahrimán ellen sötét és visszataszítóval éljenek . . . «*ἐδίδαξε δὲ τῷ μὲν εὐχαῖα θύειν καὶ χαριστήρια, τῷ δ' ἀποτρόπαια καὶ σκυθρωπά*,² s feledi, hogy a görög író, a görögök gyakorlatát, kik egyformán áldoztak az olympusiak mint alvilágiaknak, tartá szem előtt, midőn e szavakat leírta. És hasonlóan nem lehet szó a Mithra

¹ ZOEGA: Abhandlungen 121—124. l.

² PLUTARCH: Isis et Osiris 46 c.

által bemutatott áldozatról sem, annál kevésbé olyanról, mely barlangban mutatott volna be. Ez homlokegyenest ellenkeznék a világosságot, napfényt kedvelő, minden mysticismustól idegen zoroastrismussal.

Továbbá az ősember és ősbikáról szóló mondába is csúsztak be tévedések.

Az ősember az Avestában (gayomard) gyakran említetik együtt az ősbikával.¹

Gayomard tizenötéves ifjú volt, pompás de rettenetes testalkatú, kitől Ahrimán félt, rettegett, bár megölni vágyott. Ahrimán e félelme az írás szavai szerint 3000 évig tart, mely idő alatt *dæmonjai*, egy pillanatra sem szűnnek meg, harcra buzdítani őt. A három ezer év leteltével, midőn bolygónk a mérleg jegyébe jutott, Ahrimán befolyása érezhetővé válik mindenhol, s ekkor előlép, a tisztátalanság istentelen *geniusa* és buzdítja, ingerli a rossz szellemet Ahura-mazda ellen, s Ahrimán neki bátorodván fölveszi a keztyűt Gáhit bízva meg Gayomard megölésével, s harczy lelkesedésében, örömeiben megcsókolja őt és egy tizenötéves ifjú külsejével jutalmazza. Gáhi örömpesze indul az egyenetlen harcra. A küzdelem eredményéről hallgatnak forrásaink, de valószínűleg ez is oly sikertelenül végződik, mint Boschasp (Busyāceta) és Astuiad támadása, mert Gayomard, elérkezvén az idők teljessége, meghal, hogy úgy mondjam természetes halállal, Ahrimán megjelenté után harmincz évvel, s haldokolva mondá, hogy magvából teremtesse az emberek. Ez megtörtént. Vele együtt halt az ősbika is, de ez Ahrimán híveinek csapásai alatt, és szelleme a szarvasmarhák védnöke lesz,² míg testéből, ötvenötféle gabonafaj és tizenötféle egyéb hasznos növény keletkezik, magvából pedig, mely a holdnak adatott át tisztulásra, egypár szarvasmarhát teremt Ahura-mazda a kétszázhetvenkét haszon állat őseit.³

E mondában Mithrának nem jutott semmi szerep, csak folytatásában fordul elő, hónapja és a neki szentelt nap, a mely körülmény már eléggé igazolja, hogy a monda késői eredetű, a naptár megismerése után keletkezett, s valószínűleg idegen származású is, mert ősi mondákba, tudva hogy Iránban a szarvasmarha tenyésztés, mily hálátlan vállalat, alig kerülhetett be oly perceptió, hogy az ember együtt teremtetett vagy jött létre az ősbikával. — A monda valószínűleg keletről indulva ki honosult meg Iránban, mert a szentkönyvben sehohsem találjuk azt teljesen földolgozva, úgy hogy a mohamedán írókat Firdozit és Hamzát kell segítségül hívnunk, s hozzájárul még az is, hogy a görög és latin világ, e mondat a legtávolabbról sem ismeri, hiszen Iránban is alig lehetett az általános, és a cosmogoniának kiegészítő része. Így a reliefeken sem vehetők a compositió alapjául, annál inkább nem, mert így oly cselekményt jelenítettek volna, mely homlokegyenest ellenkezik a cultus lényegével, s egyáltalán a zoroastrismus bonum principiumával. Az meg épen nem föltételezhető, hogy Boschasp és Astuiad vagy Gáhi substituáltatott volna Mithrával, mert ily mythos transformationnak még lehetősége is ki van zárva, Mithra főntartó, termékenyítő s nem romboló istenség lévén. A nyugotiak sem alapíthaták e mythosra tehát a reliefek repræsentatióját, — s nem tekinték azt áldozatnak sem, — a sok classicus adat között csak található volna ez esetben egy positivumot tartalmazó följegyzés, vagy legalább sejtetés. — Teljesen más jelentőséget tulajdonítanak annak, s így aztán elesik Zoega interpretációjának azon része is, hogy a Lajard LXXXV-ik tábláján közölt reliefen, a bika törzsén lévő fölírat «Nama Sebesio» . . . tiszteletreméltó nedvet jelentene, s ezzel a bikaölésnek engesztelő áldozattá való minősítése. E fölírat egyik legkiválóbb orientalistánk nézete szerint, Sabaziusra vonatkozik, s ha ez áll, úgy nem a repræsentatio jelentőségét illusztráló, hanem az istenségek cumulációját bizonyító, igen késői titulussal van dolgunk. Mithráról továbbá egyetlen adatot sem birunk, melyből következhető volna, hogy a bikát megölje, bár csak azért, hogy termékenyítsen, s így áldozzon, áldozzon Ahura-mazdának, kit nyugoton a tömeg nem ismer, kinek neve

¹ Yc. XIV, 18; XXVI 14, 33, LVII, 63; Visp. XXIV 3, Yt 13, 86, 87.

² Yc. 29; Bund 4.

³ V. ö. WINDISCHMANN: Mithra 73 kv.; Zoroastrische Studien 212. köv.

a cultus emlékein egyetlen egyszer sem fordul elő, de nem is fordulhat, mert Mithrát egyetlen istennek tekintvén, nem rendelheték alá más istenségnek, s ezzel más jelentőséget kell tulajdonítanunk a Zoega által Wareschianak nevezett hollónak is, melyet Varadsannal-bagolylyal téveszt össze, melynek azonban sohasem hivatása a testből távozó szellem, vagy az állat utolsó lehelletének fölfogása.

Zoegát, iratainak német kiadója szintén czáfolja, visszautasítván a föltevést, hogy a repraesentatio eredeti jelentménye áldozat volna, s ha az a császárok idejében valósággal annak tekintetett, úgy ez csak nyugoti hamisítás, mely önkénytelenül támadt, midőn a repraesentatio a folytonos kibővítések által határozatlanná vált, és ő maga a repraesentatio tárgyának az anyagot mondja, mely télen át megmervülván az erjedésben új élet magvát készíti elő.¹ Sajnos, hogy nem találunk egyetlen, bármily távoleső indiciumot sem, melyre e definitiót alapíthatnák, ezért mulasztá el a nagy tudós is az indokolást.

Creuzer² a repraesentatiót bikaáldozatnak nevezi, de nézetének indokolását szintén elfeledi, majd báró Hammert idézi, elfogadván definitióját, mely szerint «a bika fölálldozása egyszersmind véres áldozat, Mithrától a közvetítőnek, mely az istennek kiengeszteléseért, az emberekért, s az ahrimáni eredő bűn megsemmisítéseért mutattatik be.»³ E definitióval teljesen idegen elemet interpolál fölfogásába, s végül halomra dönti az egészet önmaga, midőn így ír: «Az ifjú, ki törével a bikát megöli nem más . . . . mint a szántóvető, ki leigázza a földet, szántja, s gabona termelésre kényszeríti.» Majd így folytatja: a perzsák Mithrát s az áldozatot többféleképen képzeltek. Legelőbb a perzsa őshegy Albord fia volt, ő az egész földet átjáró, átégető, kőből kipattanó szikra. A barlang szájában megölt bika pedig maga a föld, melyet a nagy Dschemschid, mint a személyesített napév az arany karddal ketté vág, vagy magasabb szempontból, mint Porphyriusban olvasható: a bika a csirát magában rejtő anyag, a férfinek gondolt Mithra az ő megnyitója, ki a megtermékenyített vizek mélyét demiurgice megbontja. Csillagászatilag véve Mithra a magvat rejtő napéjegyen által hordozott termelő nap, s ez lakása (a napéjegyen) Venusnak és a hold exaltációjának. — A tavaszi napéjegyen után a nap a bika jegybe lép, ketté vágja azt, s vére melegen, termékenyítően ömlik a földre, míg az őszi napéjegyenben a nap a scorpió jegybe lépven, elhal a föld termő ereje. — A scorpió összeszorítja a bika nemző részeit. — Erre vallanak a többi attributumok is, a zöldelő fa a tavasz képe, a fáklyát fölfelé tartó ifjú, majd az őszei a gyümölcsfa, a fáklyát lefelé tartó agg (!) s a kigyó. — A barlang fölött vannak még a nap, hold és a hét oltár a hét bolygó symboluma.

A kozmológiában írja tovább, Mithra és a bika magasabb jelentőséget nyernek. Az Avestában a minden lénynek csiráját magában rejtő Abudad mint ősbika, kétségtelenül magasabb szempont alá esik. Ő ott jövőből, s megjósolja a pokol vesztét, ott a kigyó, scorpió és hangya a sötétségből Ahrimán és társainak képei, melyek a világ bikáját megölik. A kutya is magasabb jelentősége van, ő a jó szellem állatja, a vigasz kutya, mely a haldoklót a nagy világév letelte után való ujjászületésre emlékezteti, a Sirius képe az, az egyiptomiak által Sothis, a perzsák által Taschter-nek nevezett kutya csillagzaté. Midőn az idők teljességében a kutya csillagzat ismét megjelenik, eljövend az ujjászületés nagy napja is, s ezért szokás a perzsáknál a haldoklóhoz kutyát vinni, mely a távoztól egy falat ételt kap. E cselekményt Sagdidnak nevezik, vigaszteljes jelképe a reménylett halhatatlanságnak. — Így néz a haldokló bikára is a kutya, ez is jobb jövőt jósol, s így képe az ujjáéledésnek.

Fényes légvár, melynek alkatrészeit csak Creuzer merészsége tartja össze.

Mithrát — tökéletesen igaz — a perzsák vallásos phantasiája sokféleképen percipialta, de nincsen egyetlen sem e perceptiók között, mely teljesen megfelelne Creuzer nézetének. A Hara-bere-zaitival azonos Albordot sohasem tekinték Mithra eredőjének, és sem az Avestára, sem a Bundehekre

¹ ZOEGA: Abhandlungen 415. l.

² FR. CREUZER: Deutsche Schriften. Erste Abth., erster Band 248. és kv. l.

³ CREUZER u. o.

nem alapítható a nagyérdemű tanár nézete. A szent könyvek csak annyit mondanak, hogy a «Hara»-ról emelkedik föl megfutandó a nap előtt mindig ismétlődő útját. A tömeg talán gondolhatja a hegyből, sziklából kiemelkedőnek, de e fölfogás nem talált helyet a szent szövegekben, s kétségtelenül e mythos félreértése vezette reá Hieronymust¹ is már idézett passusának leírására, s talán épen e följegyzés lebegett Creuzer képzelme előtt, midőn Mithrát Albord fiának mondja, a helyett hogy a mythos eredeti alakját venné figyelembe.

További argumentációjában pedig kiegyenlíthetetlen ellentéteket és össze nem olvasztható elemeket erőszakol egy hypothesis alapjául, midőn a bikát a nagy Dzsemsid által ketté vágott föld symbolumának mondja, a hőst pedig a napév személyesítőjének, és Porphyriusnak már idézett szavaira támaszkodva a bika, a csirát magában rejtő anyag megnyitójának — Mithrának.

Teljesen téves érvelés.

Firdusi Dzsemsidje az Avesta Yimajával, az első királylyal azonos alak, kit a szövegek mindig élesen megkülönböztetnek, és sohasem tévesztenek össze Mithrával, sem nem azonosítanak a napévvvel, mely identificáció csak Creuzer termékeny képzelő tehetségének létjog nélkül való szüleménye.

A «bikaáldozat» bemutatja tehát, ha az Dzsemsid, semmi esetre sem lehet Mithra, a bika pedig Porphyrius adatának alapján, mely a bikarablásra, és nem az áldozatra vonatkozik, nem lehet a föld,² mert a görög író azt Aphrodite bikájának mondja. — És ez az ingó alap, nem tartja vissza a merész interpretálót, hogy pár sorral alább a bikát ne mondja az ősbikának Gayomard társának, melyet még a legtávolabbról sem vonhatunk a földdel való identificációk sorába.

Ez alapon tehát a reliefek representációját nem tekinthetjük bikaáldozatnak, és mellőznünk kell Creuzer összes következtetését, elfogadhatatlannak nyilvánítván a representáció többi részére vonatkozó nézeteit is, mert a görög és latin symbolumokat, szintén az iráni perceptiók alapján akarja megfejteni.

Lajard

Lajard szerint a főrepresentáció szintén áldozat, engesztelő áldozat, melyet Mithra mutat be Ahura-mazdának az elbukott első emberpár Mashya és Mashyana bűnének megbocsátásáért. A bika szerinte az anyagi élet symboluma, és átvitt értelemben az érzékiség jelvénye is, melyet a jámbor embernek, minden nap föl kell áldoznia, vagyis testét, materialis részét alá kell rendelnie a szelleminek.³

Ily pietisticus perceptió teljesen idegen Zoroaster vallási rendszerétől. Az Avestában sohasem találjuk nyomát e fölfogásnak, s a szent könyv még az első emberpár nevét sem ismeri, annál kevésbbé rendel érettök engesztelő áldozatot.

Lajard a Bundeheš nyomán indult meg, s az ennek XV-ik fejezetében előadott mondát kapcsolá össze, az Avestából is kimutatható engesztelő áldozattal, bár előtte sem volt ismeretlen, hogy a Sassanidák idejének népnelvén a pehlvi-n írt eme könyvben az ősi vallás-anyaga tömérdek új elemmel vegyült. — Ezek közé tartozik Mashya és Mashyana mythosa is, mely a következő.

Gayomard halálakor magvat bocsátott, mely a napvilágtól megtisztulván, három részre oszlott, — két részt kapva abból Nerioseng s egyet Çpendomat. E mag a földet megtermékenyítván az első emberpár negyven nap múlva nőtt ki onnan, mint egy águ tizenötéves, tizenötleveles törzs, — Mithra hónap Mithra napján. — Kezeik füleik mögött valának összekapcsolva, s ők magok összenőttek, és olyformák, hogy nem lehetett megkülönböztetni, melyik a férfi, melyik a nő. — Lelkők az égből szállott reájok.

Ezután így szólott Ahura-mazda Mashya és Mashyanához: «emberek vagytok, atyái az élő-

¹ Adv. Jov. 1.

² PORPHYR: de antr. nymph. c. 23.

³ LAJARD: Recherches sur le culte de Mithra 659. és kv.

nek (t. i. a világnak), tökéletesnek és tisztának teremtettek benneteket, teljesítetek az irás szavait tiszta lélekkel; jó gondolatokat gondoljatok, jó beszédeket beszéljete, jó munkát végezzetek, és ne áldozatok a díveknek.» — Mire mindketten azt gondolák, hogy egyik a másiknak örvend, mert emberek, — majd elvégzik első munkájukat, előreléptek és egyesültek, és mondák: Ahura teremté a vizet, fákat, állatokat, a holdat, napot s minden jót . . . Erre gondolataik közé ment az ellen s elsőtítván gondolkozásukat, hazudni kezdenek, állítván, hogy Ahrimán teremté a vizet, fákat, állatokat és minden egyebet. — Ezt a dívek óhajára mondták, és Ahrimannak öröme telvén bennök, gonosz beszédek által istentelenek lőnek, s lelkek a jövő testig a pokolban van.

A Bundeheš eme szavai, hogy az első emberpár lelke a pokolban van nyújtá kétségtelenül a legfőbb indokot Lajard hypothesiséhez, de ezzel oly perceptiót kapcsol össze, mely teljesen idegen a zoroastrizmustól: engesztelő áldozatot mutatott be érettek, bár Anquetil du Perron alapvető fordításából ismeretes volt előtte, hogy Ahura-mazda kegye a föltámadáskor egyformán kiterjedvén mindenkire, kegyelmet nyer és föltámad mindenki, s hogy épen az első emberpár fog legelőször visszatérni az új életbe.

A mythos többi része még inkább igazolni fogja, hogy sok idegen vonás amalgamisulásával keletkezett az.

A mint gondolkozásmódjuk elsötétedett, folytatja a bundehes, fekete ruhát öltének, s vadászni menvén, egy fehér gyapjas kost találtak, melynek tejét (!) élvezvén még gonoszabbak lettek, és a gonosz szellemek megfoszták őket izlésök nagy részétől. 1000 nap és éjszaka multán új kosra akadván azt is megölték, és az izedektől kopott tűzzel megsütvén megevék, egy részt a jó szellemeknek ajánlva a húsból, s azóta az emberek, a húsételekből halájok jeléül egy-egy kis darabot mindig ezeknek adnak. — Majd a földet ásván vasat bányásztak, melyből fejszéket készítvén fákat döntének le, és kunyhót építének. A fatörzsek levágása után a gonosz szellemek hatalma, még nagyobb lőn fölötök, s ők veszekedni kezdenek, sőt utóbb annyira jutnak gonoszságukban, hogy áldozatot mutatának be a díveknek. E bűnöknek aztán lőn következménye az ártatlanság elvesztése az érzékiség fölébredése és a gyermeknemzés.

A monda folytatása már az utódokra vonatkozván, reánk nem bír érdekl.

Az idegen elemek könnyen kimutathatók. Az embereknek fából való eredése indogermán vonás, melyet igen szépen tartott fenn Pindar¹ a görögöknél, a rómaiaknál pedig Virgilius² és Juvenalis.³ A németek mythológiája szintén megőrzé e regét.⁴ Az égből származó tűz pedig Promotheusra emlékeztet. Indogermán járuléka még az a perceptió is, hogy a bika együtt említetik az első emberekkel.

A sémi befolyás hasonlóan érvényesíti magát. A genesisben szintén a gyümölcsöket találjuk az első emberpár élelmének, míg a húsételeket csak később kezdik fogyasztani.⁵ Mózes könyvében Ádám és Éva szintén a bűnbeesés után öltének ruhát.⁶ Mashya és Mashyana torzsalkodása Kain és Abel tragédiájára emlékeztet, a bűnbeesés, a mesterségekben való fokozatos haladás, az emberiségnek egy pártól való leszármazása, az ártatlanság elvesztése, gyermeknemzés, mind megannyi, sémi hatásra utaló momentum.

A mythos tehát valószínűleg kettős eredetű: indogermán és semita vonások összealkotásából származó, de a mely igen távol áll Mózes fönséges perceptiójától. — A semita elemek, kétség-

¹ HYPPOLIT-nél. *Philosoph.* 96. l. Miller kiadása. — V. ö. PRELLER: *Die Vorstellungen der Alten vom Ursprung des menschlichen Geschlechtes*, a *Philologus*-ban VII. 1852, 1—60. l. PRELLER: *Griech. Mythologie* I. k. 63. l.

² VIRGILIUS: *Aeneis* VIII. 314. v.

³ JUVENAL: *Sat* VI, 11. PRELLER: *Röm. Mythologie* 3. kiad. I. k. 385. kv.

⁴ SIMROCK: *Deutsche Mythologie* 32. l.

⁵ GENESIS: 1—29; 2—9, 16; 3—2.

⁶ GENESIS: 3; 7—21.

telenül a későbbiek, s ha ezeket kiveszszük a mythos keretéből, úgy alig marad vissza egyéb mint az első ember pár származása, a tűz eredete, az állatfajok megemlézése, s az itt már nem idézett leszármazási tábla, mely lehet indogermán származású is, de lehet semita is, mert igen hasonlít a genesiséhez. — Tehát csak a váz marad meg, melynek eredete a régi időkbe volna visszavihető, de a melyet a szent szövegek rendszerbe öntése jóval megelőzött, mert azokban még a legcsekélyebb utalás sem fordul elő. — A kikerekítés már teljesen a semita elemek fölhasználásával történt, s a szerzők előtt — ha lehet e kifejezést használnom — kétségtelenül a genesis adatai lebegtek. És ennek igen későn kellett történnie, mert a Bundehes a nép nyelvén íratott, s a Sassanidák Kr. u. a III-ik század negyedik tizedében lépnek a nagy királyok örökébe! Ily késői perceptiót tehát lehetetlenség a Mithra reliefek főrepräsentációjának magyarázatára fölállított hypothesis alapjául elfogadnunk, mert az Iránban is alig lehetett általánosan ismert, így Firdusi sem emlékezik az első emberpárról, míg az Avesta többi alakjáról bőven regél műzsája a nyugoti írók meg épen nem tudnak rólok, és mert, — s ez a legfőbb indok — a Mithra cultus majdnem háromszáz évvel előbb honosult meg nyugoton mint az első Sassanida király trónra lépett.

Stark. A legújabb és legkiválóbb magyarázók egyike Dr. K. B. Stark a heidelbergi egyetem néhai tudós tanára.

Hogy hypothesis világosabbnak, indokoltabbnak lássék, közlöm vázlatosan egész, rendkívüli élelműségről és még nagyobb combináló képességről tanuskodó theoriáját.

Egy susai föliraton mondja Stark — Mithra együtt említettik Ahura-mazdával, majd Anáhi-lával, s a classicus autorok szerint a perzsák esküsznek nevére, de leginkább a királyok, és Mithrát, a fényével összekötött királyi hatalmat, a napot, tüzet imádják, hogy erőt, vitézséget öntsenek a népbe. Mithra ünnepe a királyok napja, melyen Arménianak dús ajándékát kapják. Herodot Mithra alatt a Venust, tehát nő istenséget ért, melynek cultusa Babylonból származik, s ezt az ó-iráni perceptió-tól élesen meg kell különböztetnünk. A zend iratokban Mithrára nézve némi határozatlanságot észlelünk; — egyfelől Ahura-mazdával «mint a két örökkévalót és nagyot» invocálják a csillagokkal együtt, másrészt Ahura-mazda teremtményének mondják, «a ki épen oly nagy, és épen oly tiszteltetelmű, mint maga Ahura», — és épen ezért ő nem amesha çpenta, hanem a legelső, legtisztább teremtett jazata, kit az emberek e megtestesült világban nem imádnak úgy mint kellene. Tevékenysége sohasem szűnik: a hegyek gerinczén áll, és sohasem nyugodva kémlel tízezer szemével, fülével; támogatja a zend Olympus oszlopait, s mielőtt a nap fölkel, tiszta fényével bearanyozza a hegyeket, s ő a világbiró, ki mindenütt jelen van, előmozdítja a házi állatok tenyésztét, termékenységet ad a földnek, védője az Ahura-mazda által teremtett világnak, s ura az országnak. Mindezek jellemvonásai a fölülről működő fényhatalomnak, mely fölkel a megtestesült világban, mely megkülönböztendő az álló csillagok és szellemek fényétől, a mely hat, tenyészt, termel küzd az anyaggal és sötétséggel, melynek magának is van némi része e megtestesült világban. — Ezért van Mithra oly szoros összeköttetésben Rama-qaçtrával. Úgy jelenik meg mint nagy hős, lovakkal, kocsin, pánczélosan, kard, lándzsa, íj és buzogánnyal, fényesen; gyorsasága elérhetetlen, imádják őt a harcosok, rettegek a dívek, elpusztítja az ellenséges seregeket, ura a csatamezőknek, kérlelhetetlen üldözője a hazugságnak. Szótartás, igaz beszéd jellemzik hiveit. — Az ígéretet, adott szót, fogadást, szerződést Mithrának hívják. És Mithra csaló a neve a megvetést érdemlőnek, az istentelennek. — És végül Mithra az, ki az igazak lelkeit a Hara-berezaiti hegyen és a çinvat hidon át az örök életre vezérli.

Az ária és semita vallási rendszereknek nyugoton ősidők óta történő érintkezése, különösen második Artaxerxes idejében jelentékeny módosulást okozott Mithra perceptiójában, s a perzsa istenségekkel, a fény vallásával, s a halhatatlanság tanával sajátságosan olvadtak össze a zodiacus főképletei, a bolygók és csillagok tisztelete különösen Venusé, a napé mint az ecliptica csillagképletein keresztül törő s mindig győzelmesen föltűnő hatalomé, a napévben a hónapoknak, a holdváltozásokkal való összeütközése, és fölöttök gyakorolt uralma, a csillagzatoknak befolyása az emberi élet anyagi mint szellemi tulajdonságaira, és ehhez mért engesztelő óvó és kérő áldozatok s a halottak

fölött elmondott varázsigék. Mithra a babylonok planeticus napistenéhez Heracles Samdanhoz lesz hasonló. A Nagy-Sándor utáni Babylon és ennek papi fővárosa a színhelye a chaldæismus és magismus vegyülésének, és az új perzsa birodalom idejében békekötések vagy más állami ünnepélyek alkalmával a mágusok Mithrát és Belost invocálva ölik meg a bikát. A görög nyugot felé, az ó-assyriai vallások egyik főtelepe Tarsos közvetíté a csillagászati elemekkel telített Mithra cultust, s a kilikiai Taurusnak az ó-iráni Hara-berezaitinak megfelelően Olympusnak nevezett hegycsúcsról, Zeniketes kalóz király egyik székhelyéről terjeszték szét a kalózok Mithra mysteriumait, legelőször kétségtelesenül a rabszolgavásárokon. A híres Mithræummal bíró Alexandria is befolyást gyakorolhatott a cultus syncreticus elsajátításához, mert az egyiptomi rendszer is érintkezésbe jutott azzal.

Másfelől a méd-perzsa és phrygiai cultusok ősi rokonsága a kappadókiai perzsa szenthelyek által fölelevenítettén, a holdistennek specificus cultusa szorosán összefonódik Mithrával a nap és fény istenével, épen úgy mint Anáhitáé a phrygiai istenanyáéval. Attis alakja, a sziklából és fából születés, a fatisztelet, az engesztelő áldozat, a taurobolium által való ujjászületés, Sabazius mysteriumai a legkiválóbb jelenségei e behatás és vegyülésnek, — és később ugyanazon egyének papjai mindkét istenségnek.

Europában kezdetben mint megtúrt cultus szerepel és a görögök, Apollo, Dyonisius, Helios és Hæphaistos-szal azonosítják. Irodalmilag Eubulos és Pallas dolgozzák föl, bölcsesleg pedig az új-platonicus tanokba olvasztják, míg a rómaiak a legiók vallásává teszik, s a fokozatok fáradalmi nélkülözései a földi és túlvilági boldogság lépcsői, mert az istenség biztosítja a birodalom és császár győzhetetlenségét, mindenhatóságát és sérthetetlenségét. Trajanus után nyilvánosan gyakorolják, és Mithra «Salus Domus Augustanæ»-nak decretáltatik. Commodus, Gordianus Pius, Diocletianus és társcsászárai és Julianus apostata nyíltan bevallott hivei a cultusnak, mely ellen később a kereszténység, mert a legtöbb analog vonást mutatja föl, a leghevesebben küzd, — s mégis legkésőbbben győz le.

A Mithra repræsentáció, mely mögött gyakran az oroszlánfejű volt külön kápolnába rejtve, az istenség hívének a világról táplált fölfogásához kettős viszonyban volt: egyfelől jelvénye az a mindig megújuló cosmicus jelenségeknek, másfelől az ember föladatainak, kilátásainak, melyekhez ragaszkodnia kell.

Ezzel áttér az osterburkeni és neuenheimi emlékek magyarázatára.

A szikla barlang — mondja — a testet öltött élet jelképe, mely a hold s a bolygók hatalma alatt van, hova a nap csak meghajolva, az ekliptica hajlása által meggyöngyítve jut be, hogy mindig újra küzdve, a hold befolyásának határt vetve, egy idő múlva mint győző jelenjék meg. — A nap a kapus fölfelé, az út az örökkévaló elmulthatatlan világosságba, a csillagos égbe, az istenek boldogságába emelkedik vele a jámbor hívő, a félig világított, homályos földi világból, — míg a hold lefelé vezet a világosságból a félhomályba, a szellemek örök világából a testi világba. Ezért van a két nagy esemény a napkölte és holdnyugta jelenítve mindig, s közöttök az osterburkeni mithræumon az istenek serege, Zeus, tehát Ahura-mazda országa, míg a zodiacus a földi világ fölött ívben hajlik, befogva, átölelve azt. A barlang közepén történő scena a naphős actiója, a ki a napév folyamában, a holdnak mindig ujló erejét, mely a hónapok változását, és ezzel minden életnek, a növényi állati mint emberi életnek, létesülését pusztulását szabályozza, mely minden élő lény csiráját magában hordja — korlátozza, és megöli fájdalmas részvétellel, hogy a halálból új élet, új év szülessék. A bika a hold symboluma; farkának kalászhai, az év termékenységének jelképei; a fáklyások a tavaszi és őszi napéjegyen, a föl és leszálló fény képviselői, a bika nemző részeit megtámadó scorpio az őszi csillagzat; a bika sebe felé ugró kutya a Sirius, az ég őre, a forró napok csillagzata, az ősrégi időmérő, a napév és szökőnapok szabályozója. Az oroszlán, kigyó és hollónak szintén csillagászati jelentősége van, a késő nyárnak, s a vele együtt járó nilusi áradásnak jelképei, melylyel mythologailag összekötvék. — E symbolumok mögött, melyek igen későn járultak a főrepræsentációhoz, megtaláljuk az ó perzsa eszméket: a kimuló bika mythosát, a kutya ott a nyájak jótékony őre, a scorpió Ahrimán teremtménye s Ahura-mazda ellensége, a holló a fényisten madara, a vízfolyás pedig a földek táplálója. —

A földön esúszó kigyó nem tekintendő a bika ellenségének, az a földünket öntöző folyó víz jelképe, s ellentétben van a forró napok symbolumával az oroszlánnal, mely a crateret akarja elfoglalni. — A bika omló vére új életforrás lesz, épen úgy mint a téli esőzés a tavaszé. A bikaördő négyféle alakítása vagy a holdnak havonkint történni szokott változására, vagy a négy évszakra vonatkozik. A szikla, melyből tűz pattan ki, Mithrának földi megtestesülése, a kétszeresen ábrázolt szent fa, melynek ágai minden áldozatnál szükségesek, mely keleten mint Haoma a szent nedvet adja, míg nyugaton a szőlő, nem kívánnak magyarázatot.*

Ezek a főbb pontjai Stark theoriájának, és a főrepræsentációra vonatkozó nézetének. Sajnos, hogy ez állításokat, nem tudom egész terjedelmökben elfogadni. — Nézeteimet az alább következőkben foglaltam össze.

A görögök.

Kr. előtt a VI-ik század közepén, minden jel arra mutatott, hogy a görögök kezében leend a világ jövője. — Gyarmataik eláraszták a Földközi-tenger partjait, — a kereskedelmet hajóik közvetítik, s ha leghívebb szövetségesök Aegyptus nagy királya megtudja oldani, a suezi földszoros átvágatását, úgy megnyílt volna előttök egész Ázsia is. A körülmények azonban másképp alakultak. A niluspartí országot Hellas fiai szolgálhaták fegyverökkel, szellemökkel, s megvédheték minden támadás ellen, de világbirodalomná nem tudták tenni, — bár az Assyria bukása, és Perzsia nagyhatalommá létele között eltelt idő a legalkalmasabb leendett — nem, mert nem tudtak egyesülni, nem tudtak mindnyájan egyformán lelkesülni a nagy eszméért. — Szétforgácsolák erejüket szomszédaikkal osztván meg anyagi, szellemi hatalmokat.

Assyria bukása után a középtenger keleti vidékein számos, kisebb nagyobb állam keletkezett, melyek a legtöbbször éles viszályokba merülve, keresve keresék a görögök támogatását, s azok készségesen nyújták jó pénzért mindenkinek, még akkor is, ha egymás ellen kelle harcolniok. — Necho és Babylon királyának elkeseredett háborúiban mindkét sereg elite csapatjai görögök, sőt ott vannak Aegyptus zsoldjában, még akkor is, midőn a Pharao Cyprus meghódítására indul. A sziget elveszte nem okozott kárt a görögöknek, inkább hasznot, mert kiszabadult az Phœnicia és keletnek idegenszerű befolyása alól. — Necho a görögök támogatását azzal hálálja meg, hogy reájok bízta önmagát hellen gárdát tartva, reájok a Nilus deltáját, — szabad vallásgyakorlatot engedélyez nekik, sőt ő maga is áldoz Zeusnek, s tömérdek kiváltsággal ajándékozza meg őket, úgy hogy a külkereskedelem, s a bel-földi hajózás is majdnem egészen kezökre kerül. Ily politika ellen, csakhamar be kellett következnie a reakciónak, s Amasis megbuktatja Nechot. De ő is csak elődje rendszerét követi. Görög testőrséget tart, Memphist görög zsoldos csapatokkal rakja meg, és gyarmatot alapít részökre — Naukratist, melyet a közelfekvő szigetek és városok dór, ion és æol lakosaival telepít be, kik Hellenionnak nevezett pompás templomukban imádják isteneiket.

Hasonló szerencsájök van Lydia királyaival is. Ezek ugyan meghódítják az ázsiai görög városokat, de a nélkül, hogy a hellenismust el akarnák nyomni. Ellenkezőleg tárt kaput nyitnak annak, s ha politikai aspiratióiknak ellentállanak is, nemzetiségöket, intézményeiket, műveltségöket gondosan ápolják, terjesztik. A lydiai uralkodók számtalan görög templomot alapítanak s ajándékoznak meg pazar bőkezűséggel. Delphi Croesustól kapja legnagyobb kincseit. E pompás idyllnek Kyros vet véget, midőn 546-ban megdönti a leggazdagabb király trónját. A vendéglátó, bőkezű kegyes király helyét perzsa satrapa foglalja el, ki egyformán követeli és hajtja be az adót mindenkitől. — A görögök erre fölkelnek, de szabadságharcuknak romlás, pusztulás és a nagy király uralmának végleges megszilárdulása lesz a vége.

Még nagyobb veszteség volt reájok nézve Aegyptus eleste, mely előre veté árnyékát, midőn a perzsákkal egyesült phœniciek Cyprust kiragadják a pharao kezéből. A catastropha a vad Cambyses uralma alatt következik be. A görögök ugyan testtel lélekkel támogaták a pharaot, de hiába, a per-

* Dr. K. B. STARK: Zwei Mithraeen der Grossherzoglichen Alterthümersammlung. 40. kv. I. Karlsruhe.

zsák százezzeivel nem tudnak megmérkőzni. Ezzel ellenséges hatalom kerül fölényre a Nilus mellett, Syriában és Kis-Ázsiában, mely ellen minden erővel küzdeni kellett, mely akadályozni törekvők a hellenismus terjedését. De csakhamar változni látszanak a viszonyok. A győzők ismerkedni kezdenek a legyőzöttek szellemével, szabad tért nyitának annak s a görögök nagyhamar otthonosak lesznek a nagy király fényes palotájában. Sőt Darius Hystaspis a scyták ellen indított nagy vállalatára már a görögök együttes támogatását veheti igénybe! Ez az érintkezés azonban nem volt benső, nem őszinte, — az önző óriás barátsága volt az, melynek köszönként meg megújuló ellenségeskedéssé, elkeseredett harczzá kellett válnia, hogy a szenvedély csillapultával ismét közeledjenek egymáshoz. A jó barátság évei dús hasznot nyújtának a helleneknek, s az ellenségeskedés évei, sohasem tevék kiegyenlíthetlenné az ellentéteket. — A görög tudományosság, szellem, ügyesség mindenhol érvényesülhet, sőt vallásukat is szabadon gyakorolják. — Ahura-mazda nem irigyliz Zeus Olympusi trónját, sőt barátságát óhajtja a nagy király és ázsiai alattvalói. Datis háromszáz font tömjént éget el a delosi oltáron. — És a görög tudvány kellően fölhasználta a kedvező alkalmat, s átható figyelmét, még a legesekélyebb jelenségek sem kerültek el.

A legelső kutatók egyike Pythagoras. Ő ismerte meg legelőször a mágusok tanait. 608—570 között születve a perzsa birodalom megalapítása után hagyta el hazáját, hogy tanulmányozza kelet tudományosságát. De ha hitelt adhatunk a chronicus szavainak,¹ úgy jóval korábban vette kezébe vándorbotját, és Assarhaddon seregében szolgálván, már ifjúságában alkalmat nyílt megismerkednie a mágusokkal. Mások szerint Aegyptusban tartózkodása alatt támadta meg Kambyzes a pharaot és ő foglyul esván Babylonba internáltatott, s tizenkét évig maradván ott, szorgalmasan tanulmányozta a chaldaeusok és magusok tanait, és ötvenhatéves korában ismeretekkel megrakodva tér vissza Samosba.² Pythagorasnak Egyiptomban tartózkodásáról Herodotus és Isocrates megdönthetetlen érvényű bizonyítékokat tartanak fenn. S ha ő eljutott a pharaok országába, vajjon föltételezhető-e, hogy tudományos szenvedélyének kielégítésére el ne utazzék Babylonba, mely akkor mindent, a mit a legnagyobb világrész nagyot, nemest és nemtelent producált egyesített falai között. Én kétségtelennek tartom, hogy fölkeresé az óriási várost is, hol aztán bő alkalmat nyílt megtudnia mindent, a mit óhajtott.³

A görög adalékok a zoroast-rismusról.

Tapasztalatait hazájában vagy ő maga, vagy tanítványai értekesíték, s ezekből merítének a későbbiek. — Így ő mindenek előtt az igazságszeretetet ajánlta, írja Porphyrius, csak ez tehetvén az embereket istenhez hasonlónak, mert az istenben is, mint ő a mágusoktól megtudá, — kit ők Oromazesnek neveznek — a test a világossághoz, az élet az igazsághoz hasonlít. . . . «Τοιαῦτα παρήγει, μάλιστα δὲ ἀληθεύειν· τοῦτο γὰρ μόνον δύνανται τοὺς ἀνθρώπους ποιεῖν θεῶ παραπλησίους· ἐπεὶ καὶ παρὰ τοῦ θεοῦ, ὡς παρὰ τῶν Μάγων ἐπονθάνετο, ὃν Ὁρομάζην καλοῦσιν ἐκεῖνοι, εἰκέναι τὸ μὲν σῶμα φωτὶ· τὴν

¹ Chron. Euseb. 26. l. ed. Aucher aus Abydenus. V. ö. M. NIEBUHR, ASSUR 497. és 501. l. B. G. NIEBUHR: Kl. Schriften 206. l.

² Theolog. Arithmet. ed. Ast. 40. l. Ὑπὸ Καμβύσου γούν ἱστορεῖται Αἴγυπτον ἐλόντος συνηχμαλωτῆσαι ἐκεῖ συνδιατρίβων τοῖς ἱερεῦσι, καὶ εἰς Βαβυλῶνα μεταβῶν τὰς βαρβαρικὰς τελετὰς μιναῖναι. Jamblichus Vita Pythagorae c. 19, ugyanezt beszél el, hozzátévé: καὶ τοῖς Μάγοις ἀσμένως συνδιατρίβας καὶ εκπαιδευθεὶς τὰ παρ' αὐτοῖς σεμνὰ καὶ θεῶν θρησκείαν ἐντελεστάτην ἐκμαθὼν ἀριθμῶν τε καὶ μουσικῆς καὶ τῶν ἄλλων μαθημάτων ἐπ' ἄκρον ἔλθων παρ' αὐτοῖς ἄλλα τε δώδεκα συνδιατρίβας ἔτη εἰς Σάμον ὑπέστρεψε περὶ ἕκτον ποῦ καὶ πεντηχοστὸν ἔτος ἤδη γεγονώς.

³ CICERO: de fin V. 29. Ipse Pythagoras et Aegyptum lustravit et Persarum Magos adiit. Valerius Maximus VIII 7. extern. 2. Inde ad Persas profectus Magorum exactissimae prudentiae se formandum tradidit. Plinius Historia Naturalis XXX, 1. 2: Certe Pythagoras, Empedocles, Democritus, Plato ad hanc (magicen) descendam navigare, exiliis verius, quam peregrinationibus susceptis. Apuleius Florid 19. l. ed. Altib: Sunt qui Pythagoram aiant doctores habuisse Persarum magos. Clemens Alex. Strom I. 355. l. Καλοῦσιν δὲ καὶ Μάγων τοῖς ἀρίστοις συνέγενετο. Diog. Laert. VIII, 1, 3: νεὸς δὲ ὢν καὶ φιλομαθὴς ἀπεδήμησε τῆς πατρίδος καὶ πάσας ἐμνήθη τὰς τε Ἑλληνικὰς καὶ βαρβαρικὰς τελετὰς· ἐγένετο οὖν ἐν Αἰγύπτῳ, δπηνικά καὶ Πολυπράτης αὐτὸν Ἀμάσιδι συνέστησε δι' ἐπιστολῆς· καὶ ἐξεμασε τὴν φωνὴν αὐτῶν, καθὰ φησιν Ἀντιφῶν ἐν τῇ περὶ τῶν ἐν ἀρετῇ πρωτεύσαντων, καὶ παρὰ Χαλδαίους ἐγένετο καὶ Μάγοις.

Az már nem valószínű, hogy Pythagoras Perzsiában és Indiában is járt. Alighanem onnan következett, hogy ő a magusokkal érintkezett.

ὁ δὲ φύχην ἀληθείᾳ¹ majd: az istenek szentségeit a mágusoktól hallotta, vette . . . περὶ δὲ τὰς τῶν θεῶν ἀγιστείας καὶ τὰ λοιπὰ τῶν περὶ τὸν βίον ἐπιτηδεύματων παρὰ τῶν Μάγων φησὶ διακοῦσαι καὶ λαβεῖν² s a mit Porphyrius itt a mágusokról ír, azt pompás forrásból merité, mondja Windischmann³ és nem tekintve, hogy a perzsák és mágusok(?) mily nagyra becsülik az igazságszeretetet, az isten testének és lelkének megkülönböztetése, valóságos zoroastrius fogalom. A Farvardin jast (80—81) nyújtá kétségtelenül ez adat forrását, s az itt említett szent szó — az igazság, az amesha-špenták pedig a fény, világosság teremtményei. — Ezért invocáltatik utánok azonnal a nap. De gondolhatunk Mithrára is, a ki moraliter az igazság, physice pedig a világosság lévén, Ahura-mazdának hasonmása.

A chaldæusokkal való érintkezésről szintén megemlékezik Porphyrius: ő együtt volt a többi chaldæusokkal is, találkozott Zabratasszal, ki megtisztítá őt korábbi életének bűneitől, s megtanítá mitől kell óvakodnia a buzgóknak; s a természet és a mindenség ős okáról is hallott ott. . . . « Ἐν τῇ Βαβυλῶνι τοῖς ἑτέροις Χαλδαίοις συνεγενέτο καὶ πρὸς Ζάβρατον ἀφίκετο, παρ' οὗ καὶ ἐκαθάρθη τὰ τοῦ προτέρου βίου λύματα, καὶ ἐδιδάχθη ἀφ' οὗ ἀγνεύειν προσήκει τοὺς σπουδαίους· τὸν τε περὶ φύσεως λόγον ἤκουσε καὶ τίνες αἱ τῶν ὄλων ἀρχαί.⁴ Porphyrius élesen megkülönböztetvén a mágusokat és chaldæusokat tudja világosan, határozottan mi tartozik a babylonok, mi a perzsák vallási rendszerébe. — Szerzőnk ez adatát kétségtelenül Aristoxenustól vevé, kitől Hyppolitus is tartott fön egy nagyobb részletet.

A második utazó a 460-ban született s 357-ben elhalt Democritus volt, a ki saját tudósítása szerint, bejárta az egész művelt világot, hogy tanuljon, kutasson, Példáját a lydiai Xanthos követi, Herodotus idősebb kortársa s ezzel elérkeztünk a történetírás atyjához.

Herodotus I. könyvének 131—140-ik fejezeteiben bőven foglalkozik a perzsák szokásaival vallásával, s művének többi részeiben is számos oly vonást sorol föl, melyek egyenkint kimutathatók a szentkönyvekből így: a perzsáknak mondja, nincsenek templomaik, cultusképeik; áldoznak Zeusnak (Ahura-mazda) a nap, hold, föld, tűz, víz, szeleknek⁵ tisztelik, imádják Anahitát, kit ő Mithrának nevez, leírja az áldozatot, melynél μαγὸς ἀνὴρ παρεστώς ἐπαεῖδαι θεογονίην, s ezzel az áldozati imákra mint a Yaçna és jastok utal; megemlíti az áldozatokat, melyek szerinte bikák, lovak, tevék és szamarak voltak, míg a szegények csak τὰ λεπτὰ τῶν προβάτων nyujtának a túlvilági hatalmaknak, épen úgy mint a jastok⁶ előírják, míg a vendidad⁷ jutalmul lovakat, tevéket ökröket és apró marhát ígér. A gyermek nemzésnek tulajdonított nagy fontosság, az igazság és szabadságszeretet, a folyók szentsége a halott égetésre vonatkozó tilalom,⁸ a testvérek közötti házasság,⁹ a temetés előtti szertartások a mágusok ama szorgossága, melylyel a hangyákat, kigyókat, férgeket pusztítják, míg embert és kutyát nem szabad megölniök, — mindezek azt bizonyítják, hogy Herodotus a zoroastriusmust nagyon jól ismerte, talán épen azon szent könyvek alapján, melyek korunkig eljutának. És magát Zoroastert a vallás alapítóját még sem említi meg. De ez mitsem bizonyít ellene, okai lehetnek annak elhallgatására, valószínűleg az, hogy nem hivé mikép az ember vallást alapíthasson, mert erre nem tudott, nem ismert egyetlen analógiát sem.

Plato már ismeri Zoroastert, ismeri Ahura-mazda nevét is, Dino pedig Nagy Sándor kortársa és kísérfője könyveket ír keleti tapasztalatairól.

Nagy Sándor hadjáratai új impulsust adnak a kutatóknak. A görög utazók eddig saját ere-

¹ PORPHYR: Vita Pythag. 41. c.

² PORPHYR: Vita Pythag. 7. c.

³ WINDISCHMANN: Zoroastriische Studien 261. l.

⁴ PORPHYR: Vita Pythag. 12. c.

⁵ YAÇNA: XVI. 4.

⁶ Aban jast 21.

⁷ FARGARD: XXII. 3.

⁸ HERODOTUS: III. 16.

⁹ HERODOTUS: III. 31.

jökre támaszkodva, s kitéve a véletlen milliónyi esélyeinek, a fanatizmusnak, járták be az ázsiai barbarok országait, a félig művelt államokat, vagy a nagy királyok roppant birodalmát, míg Sándor uralmának megalapítása óta megnyílt előttük minden, s a hatalmas uralkodó tekintélye, varázsereje lerántá előttük a fátyolt még a legtitkosabb mysteriumokról is, és azóta a görög tudós eljut mindenfelé, s mindenhol szívesen látott vendég.

E nagy átalakulásnak első terméke Dino, három: Ἀσσυριακά, Μηδικά és Περσικά-nak nevezett συντάξεις-re osztott munkája volt Περσικά címmel, melyből Cornelius Nepos compilált és Plutarch, melynek egyes részletei bizonyítják, hogy a perzsák vallásos életével is foglalkozott.

Aristoteles pedig a hódító tanítója, mielőtt Sándor lelkében megérett az eszme, már Perzsia felé fordítá figyelmét. Már metaphysicájában érinti mellékesen az ősokot: «καὶ ἕτεροί τινες τὸ γεννηθῆναι πρῶτον ἄριστον τεθέασαι καὶ οἱ Μάγοι»; míg laërtei Diogenes szerint könyvet is írt Μαγικός címmel «γεγενῆσθαι γὰρ παρὰ μὲν Πέρσαις μάγους — καθά φησιν Ἀριστοτέλης ἐν τῷ Μαγικῷ¹ . . . s alább: «τὴν δὲ γοετικὴν μαντείαν οὐδ' ἔγνωσαν, φησὶν Ἀριστοτέλης ἐν τῷ Μαγικῷ καὶ Δείνων ἐν τῇ πέμπτῃ τῶν ἱστοριῶν ὅς καὶ μεθερμηνευόμενον φησὶ τὸν Ζωροάστῃν ἀστροθύτην, εἶναι φησὶ δὲ τοῦτο καὶ Ἑρμόδωρος.»² E könyvet Anthistenes vagy Rhodonnak is tulajdonítják.³) Írt még egy könyvet: περὶ φιλοσοφίας, részletesen foglalkozva abban a mágusok tanaival. Fontos az adat, melyet e munkájából laërtei Diogenes tartott fenn: Aristoteles szerint, mondja Diogenes, a mágusok régebbiek mint az aegyptusaiak, és szerintök két ős ok van az egyik a jó, a másik a rossz. Az egyik Zeus és Oromasdes, a másik Hades és Areimanois: «Ἀριστοτέλης δ' ἐν πρώτῃ περὶ φιλοσοφίας καὶ πρεσβυτέρους εἶναι τῶν Αἰγυπτίων καὶ οὐδ' κατ' αὐτοὺς εἶναι ἀρχάς, ἀγαθὸν δαίμονα καὶ κακὸν δαίμονα καὶ τῷ μὲν ὄνομα εἶναι Ζεὺς καὶ Ὁρομάσδης, τῷ δὲ Ἄιδης καὶ Ἀρειμάνιος.»⁴ Ez az első adat Areimanosról. Plinius pedig Aristoteles nyomán említi, hogy Zoroaster hatezer évvel élt Plato előtt: «Eudoxus, qui inter sapientiae sectas clarissimam, utilissimamque eam intelligi voluit, Zoroastrem hunc sex milibus annorum ante Platonis mortem fuisse prodidit, sic et Aristoteles.»⁵

A tudományra megmérhetetlen veszteség, hogy a nagy bölcész iratainak teljesen nyoma veszett. Nem kisebb kár Theopompus könyveinek megsemmisülése, melyek közül a Φιλιππικά-t Zoroaster és a mágusoknak szenteli, melyekből Photius még harminczat ismer, közöttök a prófétával foglalkozó nyolczadikat. Megemlékezett még a föltámadásról is.

Az itt elősorolt szerzők azonban csak a régiek kimagaslóbb alakjai. Az utódok száma már megmérhetetlen. Csak Hermippust és Plutarchust említem még. Amaz nagy művében Zoroaster iratait magyarázta: Hermippus qui tota arte ea (magia) diligentissime scripsit — mondja Plinius — et vices centum millia versuum a Zoroastre condita indicibus quoque voluminum eius positae explanavit, praeceptorem a quo institutum diceret, tradidit Agonacem, ipsum vero quinque milibus annorum ante Troianum bellum fuisse.»⁶ Az Avesta tehát közkeletű lehetett a görög tudósok és tudomány kedvelők között.

Végül hadd idézzem Plutarchus nagyfontosságú szavait egész terjedelmökben, az olvasó szíves elnézését kérve, hogy a könnyebb áttekinthetés kedvéért kénytelen valék egyetmást ismételni: «Némelyek szerint, mondja szerzőnk, két egymás ellen működő isten van, az egyik a jó, másik a rossz alkotója. Mások ellenben a jobbat istennek nevezik, míg a másikat dæmonnak; ezt teszi Zoroaster is a mágus, ki a trójai háborúnál állítólag ötezer évvel idősebb. Ő az egyiket Horomazesnek nevezi, a másikat Areimanosnak, s azon magyarázatot adja, hogy amaz az érzéki tárgyak között leginkább

¹ LAËRTEI DIOGENES: Proem: 1.

² LAËRTEI DIOGENES: Proem: 8.

³ BRANDIS: Geschichte der Philosophie II. k. 84. s. kv. 1.

⁴ LAËRTEI DIOGENES: Proem: 8.

⁵ PLINIUS: Historia Naturalis XXX. 1. 2.

⁶ PLINIUS: Historia Naturalis XXX. 1. 2.

a világossághoz, emez pedig a sötétség és tudatlansághoz hasonlít, s közöttök van Mithres. Ezért a perzsák Mithrest közvetítőnek nevezik. Ő tanítá azt is, hogy ahhoz imával és köszönő áldozattal járuljanak, míg emez ellen visszautasítóval és sötétetléljenek. Ehhez ugyanis egy omomi nevű növényt törnek össze mozsárban, mikor Hades és a sötét-éget invocálják; ezután egy megölt farkas vérével vegyítve, nap nem sütötte helyre viszik és eldobják. — Némely növény ugyanis vélik ők a jó istené, míg mások a gonosz szelleméi, épen így az állatok közül a kutyák, madarak, sündisznók a jóé, míg a patkányok a gonoszé, s azt a ki sokat megöl, boldognak mondják.»

«Az istenekről sokat mesélnek s ide tartozik ez is: a legtisztább világosságból való Horomazes és a sötétségből keletkezett Areimanios harcolnak egymás ellen. Amaz hat istent teremtett, az első a jóakarát teremtője, a második az igazságé, a harmadik a törvényes rendé, a többi három a bölcsességé, gazdagságé és a szép fölött való öröme; a másik hasonszámú ellentétesen működő isteneket teremtett. Ezután háromszor megsokszorozitá magát Horomazes, s eltávozott a naptól oly messzire, mint a nap van a földtől, és az eget csillagokkal diszíté. Egy csillagot a Seirioszt megtette mintegy őrnek, fölvygázónak. Ezután huszonnég más istent teremtett s egy tojásba tette őket. Areimanios épen annyit teremtett, kik a tojást keresztül furván megnyiták, s ezóta van a földön a jó a gonosszal vegyülve. De közeledik a végzet által meghatározott idő, midőn Areimanios, az általa földözött döghalál és éhség által szükségképen elpusztul és elenyészik, — a föld sima lesz és egyenes, s egy élete, egy állama, egy nyelve lesz a boldog emberiségnek. Theopompos mondja, az egyik isten fölváltva háromezer évig uralkodik, s a másik uraltatik, más háromezer évig harcolnak és küzdenek s kölcsönösen elpusztítják műveiket, végül legyőzetvén Hades, az emberek boldogok lesznek, mert nem kívánnak élelmet, s nem vetnek árnyékot; ezután az isten, ki megtette mindezt, egy ideig nyugszik és pihen, s ez az istenhez mértén nem hosszú, épen mint az alvó embernek, mérték szerint való . . . «νομίζουσι γὰρ οἱ μὲν θεοὺς εἶναι δύο καθάπερ ἀντιτέχνους, τὸν μὲν ἀγαθῶν, τὸν δὲ φαύλων δημιουργόν, οἱ δὲ τὸν μὲν ἀμείνονα θεόν, τὸν δὲ ἕτερον δαίμονα καλοῦσιν, ὥσπερ Ζωρόαστρης ὁ μάγος, ὃν πεντακισχίλιους ἔτεσι τῶν Τρωικῶν γερονέναι πρεσβύτερον ἱστοροῦσιν· οὗτος οὖν ἐκάλει τὸν μὲν Ὀρομάζην, τὸν δ' Ἀρειμάνιον, καὶ προσάψαινετο, τὸν μὲν εἰσὶναι φωτὶ μάλιστα τῶν αἰσθητῶν, τὸν δ' ἔμπαλιν σκότῳ καὶ ἀγνοίᾳ, μέσον δ' ἀμφοῖν τὸν Μίδριν εἶναι· διὸ καὶ Μίδριν Πέρσαι τὸν μεσίστην ονομάζουσιν· ἐδίδαξε δὲ τῷ μὲν εὐκταῖα θύειν καὶ χαριστήρια, τῷ δ' ἀποτρόπαια καὶ σκυθρωπὰ· πόαν γὰρ τινα κόπτοντες ὁμοῦ καλουμένην ἐν ὄλμῳ, τὸν Ἄϊδην ἀνακαλοῦνται καὶ τὸν σκότον, εἴτα μίξαντες αἵματι λύκῳ σφαγέντος εἰς τόπον ἀνήλιον ἐκφέρουσι καὶ ῥίπτουσι. καὶ γὰρ τῶν φυτῶν νομίζουσι τὰ μὲν τοῦ ἀγαθοῦ θεοῦ, τὰ δὲ τοῦ κακοῦ δαίμονος εἶναι· καὶ τῶν ζώων ὥσπερ κύνας καὶ ὄρνιθας καὶ χερσαίους ἐχίνους τοῦ ἀγαθοῦ, τοῦ δὲ φαύλου μὲς ἐνύδρους εἶναι· διὸ καὶ τὸν κτείναντα πλείστους εὐδαιμονίζουσιν.»

«Ὁ μὴν ἀλλὰ κάκεινοι πολλὰ μυθώδη περὶ τῶν θεῶν λέγουσιν, οἷα καὶ ταῦτά ἐστιν· ὁ μὲν Ὀρομάζης ἐκ τοῦ καθαρωτάτου φάους ὁ δ' Ἀρειμάνιος ἐκ τοῦ ζόφου γεγονώς πολεμοῦσιν ἀλλήλοισ· καὶ ὁ μὲν ἕξ θεοὺς ἐποίησε, τὸν μὲν πρῶτον εἰνοίας, τὸν δὲ δεῦτερον ἀληθείας, τὸν δὲ τρίτον εἰνομίας, τῶν δὲ λοιπῶν τὸν μὲν σοφίας τὸν δὲ πλούτου, τὸν δὲ τῶν ἐπὶ τοῖς καλοῖς ἡδέων δημιουργόν, ὁ δὲ τούτοις ὥσπερ ἀντιτέχνους ἴσους τὸν ἀριθμόν· εἶθ' ὁ μὲν Ὀρομάζης τρεῖς ἑαυτὸν αὐξήσας ἀπέστησε τοῦ ἡλίου τοσοῦτον ὅσον ὁ ἥλιος τῆς γῆς ἀφέστηκε, καὶ τὸν οὐρανὸν ἄστροις ἐκόσμησεν, ἕνα δ' ἀστέρα πρὸ πάντων οἷον φύλακα καὶ προόπτῃν ἐγκατέστησε, τὸν σεῖριον· ἄλλους δὲ ποιήσας τέσσαρας καὶ εἴκοσι θεοὺς εἰς ὧν ἔθηκεν· οἱ δὲ ὑπὸ τοῦ Ἀρειμάνιον γενόμενοι καὶ αὐτοὶ τοσοῦτοι διατρήσαντες τὸ ὦν . . . γαν, ὅθεν ἀναμέμικται τὰ κακὰ τοῖς ἀγαθοῖς· ἔπεισι δὲ χρόνος εἰμαρμένος, ἐν ᾧ τὸν Ἀρειμάνιον, λοιμὸν ἐπάγοντα καὶ λιμόν, ὑπὸ τούτων ἀνάγκη φθαρῆναι παντάπασι καὶ ἀφανισθῆναι, τῆς δὲ γῆς ἐπιπέδου καὶ ὁμαλῆς γενομένης ἕνα βίον καὶ μίαν πολιτείαν ἀνθρώπων μακαρίων καὶ ὁμογλώσσων ἀπάντων γενέσθαι. Θεόπομπος δὲ φησι κατὰ τοὺς μάγους ἀνὰ μέρος τρισχίλια ἔτη τὸν μὲν κρατεῖν, τὸν δὲ κρατεῖσθαι τῶν θεῶν, ἄλλα δὲ τρισχίλια μάχεσθαι καὶ πολεμεῖν καὶ ἀναλῶειν τὰ τοῦ ἕτερου τὸν ἕτερον· τέλος δ' ἀπολείπεσθαι τὸν Ἄϊδην, καὶ τοὺς μὲν ἀνθρώπους εὐδαίμονας ἔσεσθαι, μήτε τροφῆς δεομένους μήτε σκιάν ποιούντας, τὸν δὲ ταῦτα μηχανησάμενον θεὸν ἡρεμεῖν καὶ ἀναπαύεσθαι χρόνον, καλῶς μὲν οὐ πολὺν τῷ θεῷ ὥσπερ ἀνθρώπῳ κοιμωμένῳ μέτριον.»*

* PLUTARCH: De Isid. et Osirid. c. 46, 47.

Plutarch ezen adatai az Avestával majdnem betűszerint megegyeznek. Bátran kimondhatjuk tehát, hogy a görögök a perzsák szent könyveit ismerték, ismerték egész teljességükben, talán inkább mint mi a késő utódok, csakhogy ők velünk szemben sokkal szerencsésebb helyzetben valának, mert alkalmok nyílt a nagy király, majd Sándor, később a diadochok birodalmaiban mindennek pontosan utána járniok, akkor midőn a zoroastrismus még virágjában lévén, legszebb idejét élte.

A görögök irodalmilag is ismerték tehát az eredeti iráni cultust, annak perceptióit, de hogy azokat nem eredeti tiszta alakjokban amalgamisálták, és helyezték el hitregük fényes csarnokában, annak oka, legfőbb oka, hogy sémi mediumon keresztül jutának el hozzájuk a legszebb gyöngyök is, és mire megtaláljuk az iráni elemeket, nem reflectálva a közös indogerman perceptiókra, a görög cultusban, már akkorra előázsiái, bár a finomabb nyugoti izlés által módosított mezbe öltözték. Így történt Mithrával is, mire megérkezik a görög partokra, a ninivehi és babyloni cultusok elemeivel vegyített Apollo és Heracles lesz, tehát a sötétséget, s az égető, perzselő nyári napot mint égi testet legyőző napisten válik belőle, és mint ilyent jeleníték emlékeink.

A vedák s az Avesta által representált vallási nézetek alapja a tétel, hogy az élet és tenyészet adó istenek örök harcztot vivnak a sötétség szellemeivel, csakhogy e küzdelemnek, az élet és halál között lévő kiegyenlíthetetlen ellentétnek, az egész vallási rendszer sarkételének, sokkal inkább előtérbe kellett lépnie Iránban mint Indiában.

Irán természeti viszonyainak következménye ez.

*Irán természeti
viszonyai*

Irán közepét sivatagok határolják, vagy legalább is tenyészet nélkül való vidékek, úgy hogy a termékeny völgyek, mélyedések, hegyoldalak inkább oázok, mint összefüggő területek. Az ellentétek itt sokkal acutabbak mint Indiában, sokkal élesebb az ellenséges és jóakarató hatalmak harcza mint ott. Iránban nem lehetett a gonosz istenségek, a rossz szellemeknek az emberek ellen való küzdelmét a tejet adó állatok elrablására, a folyók nyári kiszáraztatására szorítani, emezek győzelmét pedig az elveszett állatok visszaszerzésére, s a folyóknak vízzel való ellátásával allegorisálni, mert Iránt nem csak a forró napok látogatták meg kellemetlenségeikkel, de a tél is minden zordonságával. Itt hónapokon át fődí, övig érő hó a tavasz és őszszel buja mezőket, jegesek a plateauakat, járhatatlanokká téve azokat, nyáron pedig a gazdák legszebb reményeit szárazság, vagy a természetnek más szabályelleneségei gúnyolák ki. Itt a tél a vendidad szerint sompolyogva érkezik, elpusztítani a nyájakat, fákat, szántóföldeket s hidege a föld szívéig hat, és míg Indiában csak rovaroktól kell féltetni a gazda legdrágább kincseit, addig Iránban vérengző farkasoktól, medvéktől a hegyek között, a Kaspi tenger éjszakai partjain, s a pusztai nagy tavak vidékein, kígyókkal, gyíkokkal és csúszó-mászó állatok ezer nemével kellett küzdenie a letelepedett lakosságnak. S mégis mindennek daczára a nyájak szépen tenyészték, a földek, a szőlők gazdagon meghálálták gazdájuk munkáját, s daczára a zord éghajlatnak éjszokon gyönyörű erdők valának. — Az ember élete itt örök küzdelem, a forró nyár vagy hideg időszak ellen; a föld csak fáradságos, költséges beruházások viszonzásul termel, bár gazdagon. A termést azonban védelmezni kell, nyáron a homokfuvatagok s szárazság ellen, gyakran mérföldnyi távolságról odavezetett csatornák által, melyeket a tél sokszor összerontván, tavasszal újra kellett készíteni; és a természet akárhányszor még sem járt kezére a szorgalmas gazdának; a gazdag termést eltemetvé a futóhomok, leperzselte a roppant hőség, vagy megsemmisíté a késői fagy... s ezt a rossz szellemek tevék.

Az ellentéteket még inkább elmérgesíté a lakosság egy igen jelentékeny részének életmódja. A fősík néptörzsei megmaradtak nomádoknak, melyek mérhetetlen méneseiket a pompás mezőkön legeltették, melyek egész éltöket harezi munkában tölték, torzsalkodva egymással, ha nem akadt más alkalom fegyvereik kipróbálására, megtámadva a völgyek, rónák békés földművelőit, megszállva a jól gondozott utakat, elrabolva, elpusztítva mindent mi eléjük akadt, s eltűntek mint fürgeteg, mire a jámbor gazda letéve ásóját, kapáját, fölragadta íját, nehéz bárdját megvédelmezni verítéssel szerzett javait. Ott rablás, könnyű élet, itt folytonos terhes munka, s ez a viszony még ma sem változott meg.

Az éghajlati viszonyok, s a népesség életviszonyai között lévő ellentétek Margiana, Baktria és Sogdianában voltak legterhesebbek. Itt a hegyek között, bújó növény élet, gazdag állattenyésztés volt, de hol a bércek a sivatagba enyésztek, azonnal megszűnt minden. A Kaspi tenger felől támadó szelek, télen át dermedtő hideget, nyáron mindent elborító futóhomokot, s kiállhatatlan száraz hőséget hoztak magokkal, kiapasztva a vizeket, elárasztva a legszebb területeket, s ezalatt a Belur-dagh és Hindukus csúcsait örök hó fődte. — E három tartomány szomszédságában lakott a legtöbb nomádtörzs, az Avesta turániai, részben vérengző természetűek is, és mindannyian rabló csordák, melyek, úgyszólván, midennap berontottak a pusztáik felé nyíló völgyekbe. — Airja völgyeiben szorgalmas, folytonos munka honolt, dús tenyésztés, jó termés ha sikerült Angra-mayniust elriasztani, míg túlnan kopár, úttalan volt minden; a sivatag siri csöndjét, csak a fürgeteg sűvöltése, a rabló hordák vad lármája zavarta meg. — A természet áldásai és csapásai, a henyeség és munkás-ság, a nomád, rabló és letelepedett lakosság, a jó, az embereket örökösen ingerlő, kínzó, károsító, gyakran pusztító gonosz szellemek között fönnálló ellentétre fektetett vallási alapeszme itt, csakis itt keletkezhetett, lassanként, évszázadokon át fejlődve, vagy egyszerre oly ember agyában, ki az adott viszonyok között ideális magaslatra emelkedve megtalálta a mentő eszmét, s az életre úgy tudta alkalmazni, hogy kielégítvén a népet, megragadja annak szívét lelkét, hogy meggyőzze mikép a valódi élet jelképét látja hitágazataiban, vagy megfordítva, hogy az élet minden jelensége, csak vallásának tanait igazolja.¹

Irán istenei.

Ily viszonyok között az istenek nem lehetnek egyebek, mint a természeti erők jobbfelének personificatiói és legfőbb jellemvonásuknak az örökös harcnak kell lennie a pusztító elemek ellen. S Irán istenei mind ily perceptiók, leginkább Mithra, ki minden jónak védője, a természet mint társadalomban, ki győzelemre segíti az igazat bármily körülmények között küzdjön is, akár az éghajlat, s a talaj zordonságától akarjon kicsikarni annyi, hogy övéivel megélhessen, akár fegyverrel kezében vív a rabló hordákkal vagy tisztességes ellenséggel. Megvédi ő, győzelemre segíti hiveit a gonosz szellemek ellen, s az ezekkel való viaskodásban tölti, úgyszólván, minden idejét. A Mihir-jast is e fölfogásnak ad kifejezést midőn írja «(133) a daevák legyőzése és a Mithra-csaló emberek leküzdése után előtör Mithra a nagymezőkkkel bír . . . paça jaiüti daëvanām, paça nighniüti mithrodrujam mashyānām fravazaiti mithrō yō vourugaoyaitis»; vagy: «(134) előtte valóban reszket Angra-maynius a halálteljes, előtte valóban reszket Aēsma a gonosz lelkű, testpusztító; előtte valóban reszket Bušyaçta a hosszúkezű, előtte valóban reszket minden szellemi daeva és a gonoszok Varenából . . . avi bādha fraterēaiti anrō mainyus pourumahrkō, avi bādha fraterēaiti aēshmō duzhdāo peshōtanus, avi bādha fraterēaiti būshyāçta dareghōgava, avi bādha fraterēaiti viçpē mainyava daëva yaēca varenya drvañtō». És ez a küzdelem az alapeszméje minden Mithra reliefnek, melynek középpontját a bikaölés foglalja el.

Ily dogmaticus külalak már a theologia és liturgia nagy fejlettségéről tesz tanúságot, melyet autochthon alapon elérni majdnem lehetetlenség. Irán ősi cultusa sem kerülheté el e processust midőn a nagy királyok mint hódítók lépnek föl, vegyülni kezd az is, és a vallási syncretismus talán Artaxerxes Mnemon (II Artaxerxes 405—362 Kr. e.) alatt éri el tetőpontját különösen Mithrára nézve, kit akkor egészen idegen eretnek szertartásokkal tiszteltek, imádtak, melyek a szomszéd vagy távolabb eső vallási rendszerekből vették, melyeknek főistenei ismét a természeti erők, melyekben az iráni Mithra perceptióhoz hasonló vagy éppen azonos fölfogás constatálható.

A mágusok.

Az idegen elemekkel telített vallási fejlődés Média meghódításával veszi kezdetét, s megváltozván az isteni tisztelet külalakja, a dogma is átalakul. A turáni eredetű médek hatalmas papi kasztja a mágusok, a hódítás befejezte után kiegészítő részei lesznek az uralkodó törzsnek,² kezökbe

¹ V. ö. SPIEGEL Cr. Alterthumskunde I. k., első része; W. GEIGER: Ostiranische Cultur im Alterthum 1—176. l. H. KIEPERT: Lehrbuch der alten Geographie 51—72. l.; HEINRICH ALAJOS: Az Amu-darja.

² G. RAWLINSON: The five great Monarchies II. k. 348. kv. l.

kerítik a kedélyek fölötti hatalmat, tévtanokba merítik az áriákat, meghonosítják és továbbképezik a tűz s csillagimádást, és egyedül szabadalmazott közvetítőknél tolják föl magokat isten és ember között, úgy hogy nélkülök még a legcsekélyebb vallási szertartás sem hajtható végre, sőt az ima is csak általok juthat el a mindenség Teremtőjéhez.¹ Fejükön hosszuprémes főveggel, bokáig érő palástban, kezökben a minden szent cselekményhez szükséges tamarisk fasciculussal² tömegesen jelentek meg az oltárok előtt bemutatni az áldozatokat s elénekelni a varázshatású mysticus formulákat. Önhittségökben büszkén hirdeték, hogy emberfölötti tehetségekkel bírván, tudnak jósolni, jövendölni. S még a világ előtt szent életökkel tüntetének, a classicus írók szerint mindenféle titkos bűnben leledzettek, nem riadva vissza semmitől, hogy szenvedélyeiket kielégítsék, — s az eredeti adatok nem mondanak ellent e rossz emlékeknek. — E mágusok egészen hatalmakba keríték a népet, a legmagasabb, úgy mint legsóbbsz osztályokat.³

Ők eredetileg azon vallási rendszernek valának papjai, melynek megalkotói az akkadok.

Az akkadok.

Ez a nép volt a csillagjóslásból fejlődött csillagászati tudomány atyja, a szomszéd népek által is átvett ékirás föltalálója, melyet nálok nem csak a királyok használtak hanem oly közkeletű az, hogy segélyével nagy és hatalmas irodalom is keletkezhetett.

E nép vallása mintaképe a természeti erők imádásának. A kellően osztályozott szellemek száma megmérhetetlen, s még a legmagasabb rangú istenek is közéjük soroltatnak. Ezek közé tartoznak: Ana az ég, Mulge és foemininum principiuma Ninge a földalatti ég és mélység istenei; Êa vagy Hêa a kigözlöngés és nedvesség, míg neje Dav-kina a föld personificatiója. E háromság áll a hierarchia élén, s közvetlen utána a hold Uru-ki, a nap Ud, s a szél Im triása következik. — Nindar vagy Ninib, Mulge fia, a tovább tenyészés ura, istene az éjjeli rejtett napnak, Mesopotamia Heraclése s a Mars perceptióhoz hasonló Nirgallal együtt, hadisten is. Hêa és az emberiség között közvetítő, s így annak jóltevője is; Amar-utuki a napfény vagy egyszerűen a fény. Amar-utuki a rossz szellemeknek legnagyobb ellenfele, ki örökösen küzd, harczol velök, hogy megvédje ellenök a világot és emberiséget, míg Nindár épen úgy a közvetítő mint a zoroastrismus leghatalmasabb jázatája. — Ezen istenségek tehát már Mithrához közelítő perceptiók, majdnem teljesen azonos működési körrel. Mellettök még a tűznek jut nagy szerep épen úgy mint Iránban. Az istenek tisztelete különösen a három utóbbi alig egyéb mint varázslat, mert a vallási alapeszme: a bonum és malum principium közötti ellentét, épen úgy, mint Iránban, és az istenségek úgy mint hívőknek legfőbb hivatása és célja a dualismus gonosz felének leküzdése. És ez csak varázslat által történhetik. E küzdelem tömérdek anyagot nyújtott a phantasiának s az epicus költészetnek, melynek maradványai assyr versioban legújabbban kerültek napfényre.⁴

Az Arábiából kivándorló semiták Mesopotamiában egyesülvén az akkadokkal, a chaldæusok népe keletkezik, kiket legnagyobb városukról rendesen babylonoknak nevezünk. — Az assyrok csak chaldæai colonia, mely elválván törzsétől új hazát keres, és megalapítván fővárosát s trónjára helyezvén főistenét Asurt, ennek nevét veszi föl. — A babylonoktól vallási és nyelvi tekintetben alig különböznek, inkább műveltség és jellem dolgában.⁵ Országaik nem képezvén egységes egészet, majd Assur majd Babylon viszi a főhatalmat, míg utóbb mindketten elesnek a nagy királyok elleni küzdelemben, hogy végül Nagy-Sándor hatalmának hódoljanak.

A babylonok.

Vallási tekintetben a hegemonia mindig Babyloniáé volt. Cultusa fővonásaiban a következő:

Az istenek hierarchiájának élén Ilu trónol, Niniveh Assurja. Belőle emanál az anyagot magában foglaló chaos, melyet az isten akarata részeire bontván, és a fény, a lélek megvilágítván, meglevenítvén az anyagot a teremtés be lön fejezve. Az anyag Anu, a szó Bél, s a fönntartó Nuah

¹ HERODOTUS: I. 132, Ammianus Marcellinus XXIII. 6.

² STRABO: XV. 3, 13. Vendidad, farg XVIII. 1—6.

³ G. MASPERO: Geschichte der morgenländischen Völker im Alterthum 466. l.

⁴ Dr. C. TIELE: Kompendium der Religionsgeschichte 75. kv. l.

⁵ TIELE: Kompendium der Religionsgeschichte 80. kv. l.

férfi principiumok, elevenek és életteliések míg női feleik Anat, Bélit és Tihavti csak az ő visszfényökként tűnnek föl, és passiv szerepet játszván, könnyen összeolvadnak egy istennővé Bélit névvel, ki a teremtés női principiuma a nedves és termékenyítő anyag.¹

Az akkadi mintára képzett második háromság, ment lévén minden halaványító abstractiótól, sokkal erőteljesebb, hatalmasabb és körvonalozottabb s alakjai sincsenek úgy kiteve az összefolyás veszélyének mint az előbbiek. Ennek tagjai a holdisten Sin, a napisten Samas s a légisten Bin. — Sin volt a legfőbb, a hatalmas szikrázó, a hónap harmincz napjának ura. Samas a nagy mozgató (fönntartó?) uralkodó, a bíró ég és föld között. — Bin az ég és föld kormányzója, ő adja a bőséget ő a csatornák ura s a körülmények szerint jótékony vagy elrettentő.

A második triasra a planeticus istenségek következnek: Adar (Saturn), Marduk (Jupiter), Istar (Venus) és Nabu (Mercur). Adar gyakran Samdan (hatalmas) melléknevet visel, ő az assyriai Heracles, kit a Louvre nagy reliefjén mint oroszánt megfojtó óriást látunk ábrázolva.² Egyéb jelzői még: a »rettenetes a vitézek ura, az erő mestere, ellenség pusztító, a ki megfenyíti az engedetlenséget, kiirtja a lázadókat és a vas ura». — Marduk időfolytával összeolvadván Bèlrel Babylon legfőbb istene lesz. — Nergal a nagy hős a kézviadal királya, a csaták parancsnoka, az istenek bajnoka — alakja emberfejű oroszlán, vagy oroszlán fejű ember. — Istar a természet istennője is Anat és Bélittel együtt s emellett amazon a »győzelem királya» a »hőstettek bírāja» és mint ilyen csillagkoronával fején, kezében pedig ív és buzogánnyal ábrázoltatik.

E két háromság istenei együtt Iluval s a hét planeta istennel képezik az isteneknek a hónap harmincz napja s a zodiacus tizenkét képlete fölött álló nagy tanácsát.

Tiszteletök imádások általános volt az egész birodalomban, mint hivatalos istenekéi, a nélkül azonban, hogy a nép phantasiáját megnépesítő tömérdek, apró mennyei hatalmasságot ki tudták volna valaha szorítani.³

Az akkadoktól örökölt astrologia és mágia nagy szerepet vitt Babylon cultusában is és a hatalmas, kitünően organisált papság kezében összepontosult, mely szellemi fölényével képes volt kiirtani vagy gyökeresen átalakítani az őket meghódított népek vallási rendszereit épen úgy mint az általok legyőzöttkei.

A vallási
vegyülés.

Ez történik a zoroastrismussal is, mely már, mielőtt a nagy királyok birodalmokhoz csatolják Babylont ki volt téve idegen befolyásnak, a médekének, kik Babellel egy forrásból merítenek. — Az alap tehát meg volt vetve, mielőtt egyetlen perzsa katona belépett volna a hatalmas sémi országba.

Mithra a nagy királyok kíséretében érkezik Babylonba, a sémi mysticismus, astrologia és magia hazájába, s a világváros vallásossága, a fanatismust nem ismerő sőt indolens zoroastrismusban, csakhamar oly elemeket honosít meg, melyek a szent könyvek tanaival alig egyeztethetők össze. — A halavány, passiv Ahura-mazda eltűnik nyomtalanul, az erőteljes, eleven tevékeny Mithra pedig a metropolis isteneinek jellemvonásait veszi föl, összeolvad azokkal s a perzsák úgy mint benszülöttek együtt invocálják őt Iluval. — Adar leghasonlóbb perceptio, az ő attributumai egyeznek meg leginkább Mithráéval, az ő alakját is veszi föl, és Persepolis romjai között, még ma is ott vannak az óriási domborművek, melyeken Mithra nemzeti öltönyéből kivetkőzve küzd az oroszlánal, — míg Khorsabad (Borsipa-Babel mellett) emlékei közül mint az oroszánt megfojtó óriás került elő épen úgy mint Adar, — az assyriai Samdan, és a görögök Heracles Samdanjának prototypje.

A planeta istenség Adar, a nagy tömeg előtt egészen más jellemvonásokkal volt fölruházva, mint a theologiában. A nép az éji tüneményeket, ha elismeri is istenségekné, mindig a nappali

¹ V. Ö. RAWLINSON: The five great Monarchies I. k. 115. kv. 1.; FR. LENORMANT: Histoire Ancienne de l'Orient II. k. 182. kv. 1.; Essai de commentaire sur les fragments cosmogoniques a Berosé 64, kv. 1.; GEORGE SMITH's Chaldaische Genesis 54. kv. 1.

² G. SMITH's Chaldaische Genesis 168. 1.

³ MASPERO: Geschichte der morgenländischen Völker 146., 147. kv. 1.

tüneményekből elvont vonásokkal ruházza föl, mert csak ezeket észleli, látja. — S a tömeg mindig távol állván a vallási tudományosságtól, a theologusok által megállapított körvonalakat sohasem respectálja, hanem szabadon engedi működni mindig termékeny phantasiáját, és alkot vagy rombol, új istenségeket helyez pantheonába, míg a régieknek megdönti trónját, úgy a hogy anyagi, szellemi szükségletei megkívánják, vagy a kor általános eszméi hozzák magokkal. Monotheismussal ugyan e processus igen nehezen érvényesülhet, de azért sokszor érezteti hatását. Így a mosaismusban bár Jahve egyedüli isten. Még Dávid és Salamon sem rettentek vissza az idegen istenségek vagy hazai istenségekké alakult perceptiók imádásától — a közszellemet követték ők is — sőt utóbbi még templomépítéstől sem riad vissza, bár székvárosában Jehovának hallatlan fényűszent helyet emeltetett. Kereszténységünk is hasonló phasisokat mutat föl, különösen életének első századaiban. A monotheismusok az új perceptiókat az angyalok közé mint a mosaismus, az angyalok és szentek közé mint a kereszténység, vagy a jó és rossz szellemek közé veszik föl, mint a mahomedanismus. — Polytheismusban a kisebb égi hatalmasságok száma végtelen lévén, a nagyoké pedig a körülmények szerint, melyeket az éghajlati, társadalmi és politikai viszonyok határoznak meg, több vagy kevesebb, de igen ritkán vagy sohasem meghatározott szám, bevégzett kör, mely nem tágulhat vagy szorulhat össze. — A legmagasabb istenségek közé is bejuthat egy-egy új alak, akár valamely istenséggé emelt földi nagyság, király, heros vagy képzeleti alak, vagy könnyen szenvedhet decadence-ot, mint azt a mythologiák eléggé bizonyítják. És a nép költészete az emelkedést mindig figyelemmel kíséri, a detronisált nagyságtól pedig elfordul. A költészet emlékei ezért gyakran egészen más képet adnak a vallás régi alakjáról, mint — és bármely időszakra érthetjük ezt — a modern állapot. Mennyire különbözik az Augustus idejébéli görög Olympus Nagy Sándorétól, s ezé Homérosétól? Mennyire különbözik a harmadik század római mythológiája Virgil Aeneisétől? A különbség óriási, az első tekintetre szinte érthetetlen, bár természetes fejlemény. — Mennyi istenség emelkedett föl vagy szállott alá, hogy elfeledtessék. — Babylonban is ugyanezen processust észleljük, s követhetjük legfőbb vonásaiban nyomról nyomra. — Itt különösen az ősi akkad istenségekkel történik ez, akár a mesék korából származzanak azok, akár a babylonok által már történetinek nevezett időből. — Eltűnnek az egyes égi hatalmak, háttérbe szorulnak, s emléköket, csak a hajdani nagyságukat ünneplő régi költészet őrzi. — A költészet termékeit az ariák, mint semiták mindig gonddal őrizvén, óván, kimeríthetetlen forrását képezik az új istenségek minden attributummal való ellátásának, — bárha csak egy herostól származnak is azok. A nép nem kérde honnan meríti azokat, kitől kölcsönzi, kitől veszi, a theologok, a speculativ philosophok pedig szándékosan vagy öntudatlanul nem veszik figyelembe az eredeti concret alakot, a forrást, s az eredeti névről egyformán megfélekedezik a tömeg mint a vallásbölcsesek és papok serege. Az ily átruházások száma végtelen a görögök, mint rómaiak mythológiájában, sőt a legconservativebb Egyiptomban is számtalanszor kimutatható. S az ok kezdetben az új perceptiók amalgamisálása, elhelyezése, a vallási fejlődés végső stadiumában pedig, a felsőbb erőknek egy kézben, egy személyben egy istenben való összepontosítása. — Babylon vallási fejlődése nem juthatott el eddig, Rómának világbirodalomra fejlődése, majd a kereszténységnek rohamos haladása megakadályozák azt, s az örökkévalóságra hivatott metropolis romba dőlt, mielőtt Ilu egyedüli ura lett volna a mindig mosolygó kék égnek. — Az attributumok ily átruházásán és decadence-on ment keresztül Izdubar is, az égető, perzselő nyári nap personificatiója, valóságos Samson és rettenetes Baal-Chamman.¹ Jellemvonásai a hazáját elhagyott nép pantheonába nem igen illettek bele, letűnt csillaga az Olympusról és a költészet mint elmúlt, földre szállt alakról regél róla, míg idő folytával alakja újra ébred, és Assyriában, Kis-Ázsia partjain Adar öltözik mezébe, Samdan névvel. — A vallási mint hősköltészet termékeit Babylonban is egy egészszé egyesítvén Izdubar alakja majdnem egészen rekonstruálható. Az emléket Mr. G. Smith szerencsés keze újra rendezvén² a nagy nemzeti eposzba látjuk beolvasztva őt is, az

¹ C. P. TIELE: Die Assyriologie und ihr. Ergeb. f. d. vergleich. Religionsgeschichte 8. 1.

² G. SMITH's Chaldäische Genesis 143—213. 1.

özönvíz történetével együtt. — Az ősi phantasiának e fontos terméke, még az akkadok korába helyezendő, mert a csillagászati jegyek, melyeknek alapján rendeztetett, nem egyeznek meg az assyr naptárral.

A semita mindig kereskedő volt és közvetítő, s legrégibb foglalkozása, a szellemi árucikkek terjesztése volt, és e szellemi termékek, a phœniciek és assyrok révén, Babylonból kerültek nyugatra.

Ő általok vegyültek össze a görög Heracles jellemvonásai Samdanéval, szinte elválaszthatatlanul, s e vegyülést rendkívül elősegíté még az eredeti perceptió azonos volta, mert Hercules úgy mint Izdubár egyaránt naphősök.

Izdubár tizenkét kalandja, Heracles tizenkét munkája, a nap pályája az év tizenkét hónapján keresztül. — És a mint a nap ereje gyengül, októberben megbetegszik Izdubár is, és erejét, fényét nem nyeri vissza, míg az újév kezdetén, meg nem fürdik a keleti ocean hullámaiban. — A hősköltemény sorra veszi elbeszélésében az állatöv minden jegyét, az Izdubar által megölt oroszlán a zodiacus oroszlánja; Hêa-bani látnok az akkad év második hónapjában — mely «a jóságos bikáé» tehát az állatöv bikajegyének felel meg — megy az ő látására; Istar a «szűz» jegyében ajánlkozik a hősnek; a mindent körülvevő ocean a nap lementének hónapjában éri el; végül Izdubar, Adar «sötét hónapjában, mely az évben az utolsó (akkad számítás) síratja Hêa-banit, midőn Hêa «kettős hala» kíséri a napot.

A görög művészet, tudomány, a görög pantheon és mythologia számos nagy eszméje, vagy ezeknek csirája vihető vissza Babylonig, a cultura és civilisáció azon nagy utjain, melyek egyenesen vezettek a metropolisba, vagy átmentek Phœnicia gyarmatain. — Így Heracles azonos Tyrus napsistentével Melkarttal is, kinek temploma kétezerháromszáz évvel előbb, hogy Herodot meglátogatója az ó-kori Londont, már fönnállott fönséges pompájában, és e Melkartnak is Izdubar az előképe. — S valóban Heracles élete alig egyéb, mint Izdubar történetének ismétlése.

Hêa-bani a chaldæai hős barátja és tanácsadója írja Sayce ¹ a kentaur Kheiron, Heracles tanítója, s Kheiron Kronos fia, Kronos pedig a babyloni Hêa, Hêa-bani teremtetője. Az Izdubar által megölt oroszlán mása a nemæi; a leánya visszautasításának megboszulásáért Anu által küldött bika, a kretai bika; a heros által megölt zsarnok Khumbaba a görög Geryon; a «nap kapuján túl» lévő erdő fiún termelt ékeszerek, a Hesperidák almái; Izdubar halálos betegsége pedig, azonos a lázzal, melyet Hercules Nessus öltönyétől kap stb.

Az akkad költők tehát, mielőtt Görögország dalnokai megalkoták halhatatlan regéik koszorúját, megteremték már mythológiájok bámulatos kaleidoskópját, s az anyag azonossága hozzá létre a legbámulatosabb analogiák tömegét.

Izdubar kalandjaiból tárgyunkra legnagyobb fontossággal az Istar bikájával való harc bír. Istar Anu leánya — s Anu «az anyag» legfőbb attributumai pedig: «az öreg, az istenek atyja, az alvilág ura, a sötétség és rejtett kincsek atyja». Alakja rút, elrettentő, sas farka van, fejét egy hal-szörnyeteg koponyája fűdi, s vállait, lágyékait e monstrum oldalai.² — Így csak olyan istenség jeleníthető, kit a nép képzelete kiforgatott eredeti alakjából. — Anu így a malum principium egy personificatiója, s Izdubar a naphős voltaképen ő ellene küzd tehát, midőn szembeszáll a bikával, melyet a haragvó istenség küld a heros ellen. Ily alakban a mythos nem egyéb mint a természeti jelenségek personificálása. — Istar mint planeticus istenség Venusszal azonos, s a csillag esti megjelenése júliusban a legforróbb napok idején kezdődik, midőn a roppant hő mindent kiéget, leperzsel Babyloniában, midőn a legsűrűbb lombsátrak is alig adnak enyhülést, midőn a mindent éltető napnak, mint égi testnek romboló, öldöklő hatását érzi a természet, ember, állat egyaránt, midőn az a

¹ Rev. A. H. SAYCE: Babylonische Literatur 23. 1.

² G. SMITH: Chaldæische Genesis 40. 1.

malum principium szövetségese. — A nép phantasiája a nap pályájának ezen időszakát összeköttetésbe hozá az éjjeli jelenségekkel is, Istar (Venus) föltűnte jelezvén a nyomasztó napok kezdetét, s őt a nőistenséget esabitónak képzei, ki a hatalmas, a naptól mint égi testtől minden mythológiában élesen megkülönböztetett naphőst, rossz útra akarja téríteni, de ez visszautasítja, s Anu, leánya gyálázatát megboszulandó, a forró perzselő nap egyik personificatióját küldi ellene, melyet Izdubar szerencsésen legyőz.¹

Voltaképen ugyanazon perceptió tehát, melyet a Mihir-jast őrzött meg, csak hogy ott Mithra közvetlenül küzd a gonosz szellemekkel és Areimaniossal, kinek attributumai teljesen megegyeznek Anu tulajdonítmányaival.

Az Izdubar-Istár mythos ismétlése a krétai bika regéje. — Heracles itt is megküzd a bikával, mely a nap personificatiója, és legyőzi.

Nagy Sándor hódításai rendkívül elősegítheték a mythosok további vegyülését, Heracles Samdan, és vele Mithra cultusának terjedését, különösen az ázsiai görögök között. S a görögök a mint isteneik positiv alakot öltének, érzékileg is jelenítvén azokat, Mithra is tárgya lön a szobrászatnak, s a művész vésőjének az istenség működési köréből, leghatásosabb motivumul annak küzdelmei kínálkoztak, s ezeknek jelenítésében önkénytelenül tódultak előtérbe a Mithrával azonosult Heracles munkái, melyek már amúgy is kimeríthetetlen anyagot nyujtának a képzőművészeteknek. S az első vállalkozó szobrász műve irányadó volt a többire nézve is, vagy helyesebben megszabta irányát az utánképzésnek. És az első megalkotó Heracles regéből választván a motivumot, a krétai bikával való harcztot vevé alapul, s ennek prototypje, Izdubar harcza szintén a bikával, de a görög szobrász, nem a semi művész conceptióját vevé át, — az állat hátsó lábaira emelkedik, Izdubar pedig hasába dőfi törét — hanem saját fejlettebb műérzékét követve jeleníté a küzdelmet, nagy talán irányadó befolyást engedve conceptiójára, az Athene Nike balustrade-ján korunkig fönmaradt pompás alkotásnak.²

Nem így a perzsák. Ők faragott képeket míg vallásuk, culturájok, nemzetiségök nem vegyült idegen elemekkel, nem készítvén, nem érzékíték isteneiket sem szoborszerűen, sem legfontosabb functionióikban. Képzőművészeti emlékek tehát, melyek Mithra küzdelmét ábrázolnák a gonosz szellemekkel, nem maradtak reánk. — Ezeket azon időkből kezdjük ismerni, midőn a meghódított babylonok amalgamisalni kezdik uraik műveltségét, civilizatióját.

Mithrának a bikával való küzdelme tehát csak az ősi perceptiónak sémi retortán átszűrődött s görög mezbe öltöztetett megjelenítése, melynek jelentősége nem egyéb, mint a bonum principiumnak a malum principiummal való küzdése, mely az áriáknál a világosság istenének a sötétségével való örök vívásában és mindennap megújuló győzelmében, a semitáknál a fény és tűzistenségeknek a pusztító és perzselő istenségekkel folytatott élet-halál harcában³ az egyptomiaknál Osiris és Set majd Rá-nak a sötétséggel való mérkőzésében nyert kifejezést.⁴

A bikaölés.

¹ G. SMITH: Chaldaische Genesis 186. l.

² R. KEKULÉ: Die Reliefs an der Balustrade der Athena Nike; második kiadás. — A müncheni antiquariumban lévő terra-cotta Nikét ábrázolja szárnyasan, a mint a földre hullott tehénen térdel, bal karjával annak fejét rántva vissza, míg jobbájában a tört magasra emeli, hogy az állat nyakába merítse. — Ugyanezt látjuk a syrakusai pénzeken: hasonló conceptio van a Raoul-Rochette; Monuments inédites 35-ik t. közlött edényképen is, melyen Nike ugró koson ül; s valószínűleg a Jatta gyűjteményben lévő — Catalogo Jatta No. 1722 — is ugyanaz (szintén edényfestmény), bár itt a jobb kar mozdulatát nem lehet egész biztossággal megállapítani. A bika áldozat pompás conceptióját nyujtja a Della Valle relief is — Kekulé 27. l. A relief a müncheni Glyptothekában van. — BRUNN Beschreibung No. 206. LAJARD Culte de Vénus pl. IX. Ez az alak számtalanszor van variálva, bár a cselekmény mindig ugyanaz. Ezeket LAJARD egyesítette legnagyobb részben Culte de Vénus pl. VIII—XII, XIV (v. ö. ZOSGA: Bassiril II. T. 60, 57; O. JAHN: Archäologische Zeitung 1850. 207. f.; Europa (Denkschrift der Wiener Akademie XIX. k.) 10. l. E motivum vitetett át Mithrára is kinél a szárnyakat a lebegő köpeny pótolja.

³ C. P. TIELE: Kompendium der Religionsgeschichte 67. l.

⁴ P. LE PAGE: RENOUF: Vorlesungen über Urspr. und Entwick. der Religion, erläutert an der Religion der alten Aegyptier 103—109. l.

A bikarablás. E perceptióval szoros összefüggésben van a bikarablás, melyről Statius következőleg nyilatkozik :

Adsis o memor hospitii Junoniaque arva.
Dexter ames, seu Te roseum Titana vocari
Gentis Achemeniae ritu, seu praestat Osirin.
Frugiferum, seu Persei sub rupibus antri
Indignata sequi torquentem cornua Mithram.

Sokkal világosabban ír Commodianus :

Insuper et furem adhuc depingitis esse
Cum si Deus esset unquam non furto vivebat
Terrenus utique fuit et monstrivora natura
Vertebatque boves alienos semper in antris,
Sicut et Cacus Vulcani filius ille. . . .

Mithra tehát közönséges rabló.

Firmicus Maternus már nem ily szófukar : «Persae et Magi omnes qui Persicae regionis incolunt fines, ignem praefereunt et omnibus elementis ignem putant praeponi debere. Hi itaque ignem in duas distribuunt potestates, naturam ejus ad utrumque sexum transferentes et viri et feminae simulacro ignis substantiam deputantes : et mulierem quidem triformi vultu constituunt monstrosis eam serpentibus illigantes. Quod ideofaciunt, ne ab auctore suo diabolo aliqua ratione dissentiant, sed ut dea sua serpentibus pullulans maculosis diaboli insignibus adornetur. Virum vero abactorem boum colentes sacra ejus ad ignis transferunt potestatem, sicut propheta ejus tradidit nobis dicens : «Μύστα βοοκλοπίης, οἷς θεῆς πατὴρ ἀγανού» Hunc Mithram dicunt, sacra vero ejus in speluncis abditis tradunt, ut semper obscuro tenebrarum squalore demersi gratiam splendidi ac sereni luminis vitent. O dira numinis consecratio ! O nefariae legis fugienda commenta ! deum esse credit, cuius de sceleribus confiteris.»¹

Szembeszökő ez idézetben, hogy írója oly elemeket fűz össze Mithrával, melyek egyáltalán nem valók Zoroaster vallási rendszerébe. A mazdajának szent könyvei nem emlékeznek meg így a kigyóról. Isist gondolá itt Firmicus Maternus, vagy az Agathocles érmeken lévő háromfejű fáklás istenséget,² mely a hold három változásának symbolisálása : s a holdat a Mah nyayis is említi.³ Lehetséges, hogy Firmicus Maternus itt Herodot Mithrájára, a zend Anáhitára gondol. De Mithrának és Anáhitának nem substantiája a tűz, hacsak Mithránál nem a fényt azonosítja a tűzzel, ha Anáhitánál pedig nem azt a tüzet érti, mely a védák szerint a vízben van elrejtve. A próféta kinek versét Firmicus Maternus idézi, valószínűleg azon pseudo-zoroastrius írók közé tartozik, kik keleten Kr. születése óta igen gyakoriak.⁴

A megfejtést Porphyrius adja meg a következőket mondván : «καὶ βοοκλόπος θεὸς ὁ τὴν γενέσιν λεληθότως ἀκούων» (?)⁵ majd tovább : «Τὸ μὲν οὖν Μίθρα οἰκίσαν καθέδραν τὴν κατὰ τὰς ἡμερίας ὑπέταξαν, διὸ κριοῦ μὲν φέρει ἀρηίου ζωδίου τὴν μάχαιραν, ἐποχρεῖται δὲ ταύρῳ Ἀφροδίτης· ὥς καὶ ὁ ταῦρος (ταύρου?) δημιουργὸς ὢν ὁ Μίθρας, καὶ γενέσεως δεσπότης· κατὰ τὸν ἡμερινὸν δὲ τέτεται κύκλον· ἐν ἀριστερᾷ δὲ τὰ νότια».⁶ E szerint Mithra lakása a kos és bika között lévő napéjegy, — a bika Aphroditéé, a rablás pedig a mindenség genesisének titkos előmozdítása.

¹ FIR. MATERNUS : de errore prof. rel. c. 5.

² LASSEN : Indische Alterthumskunde.

³ KHORDA-AVESTA : Mah nyayis 4.

⁴ WINDISCHMANN : Mithra : 65. l.

⁵ PORPHYR : de antro nymph. c. 18.

⁶ PORPHYR : de antro nymph. c. 23.

A már fölhozottak alapján Porphyrius megjegyzéseit, könnyen fölbonthatjuk alkatrészeire. Mithra a naphős, a termékenyítő napisten, a tavaszi napéjegyen után indul meg küzdelmeire, az égető, perzselő nap ellen, mely Venus Aphrodite föltüntekor kezdi éreztetni hatását. — A tikkasztó, romboló nap personificatioja a bika, Venus bikája, és ezt elrabolja, elviszi az istenség, hogy megszünvén a nap romboló lenni, a kiégett kihalt természet újra ébredjen. E mythos tehát az eredeti perceptiónak más alakja, de ugyanazon jelentőségű.

Egyes részleteit megtaláljuk a reliefeken is, ismét Heracles munkáiból merített motívumokkal. Heracles a Minos birtokában lévő bikáért gazdája parancsára indul el. A haragvó Poseidon megvadítván a szörnyeteget, a herosnak meg kell küzdenie az istállójából kibocsátott s a szigeten végigvágató állattal. — Heracles utána rohanván bátára ugrik s az elragadja őt¹ mint Lajardnál pl. XCII. látható, majd legyőzvéen fölveszi, nyaka körül kerítvén lábait, vagy hátsó lábait szorítja vállaihoz, hogy az állat feje lefelé függ, mint ezt a várhelyi reliefeken örökíté meg a képfaragó, vagy reá ül, hogy keresztül ússzék a tengeren. — A rablásnak ez a phasisa is igen gyakori a sarmizetgetusai reliefeken, — majd, s ez helyi változat, csónakba teszi, s úgy megy vele tovább.

Az eredeti perceptió jelenítését, hogy Mithra a bikát öli meg, megtarták majdnem mindig. Igen ritkán térnek el ezen ábrázolási módtól, s hol ez történik, a természeti viszonyok okozzák. Így a thrákok Mithrát lovon ülve ábrázolják, s egy ilyen — Pannoniából származó emlék a nemzeti múzeumban is van. — A megfejtés önként kínálkozik, ismét Heracles mythosaiából.

*A lovon ülő
Mithra.*

A herosnak Diomedes thrák király lovait is Mykenebe kell vinnie. Diomedes a bistonok, a legharcziasabb thrák törzs fejedelme, kinek, Abdera melletti várát, még késő századokban is mutogaták a kegyeletes, kíváncsi utódoknak. Itt tartá ő ember hússal élő, s oly erős lovait, hogy vaslánczokkal kellett azokat a sziklához erősíteni, ellenkezőleg minden halandót fölfaltak, kit szerencsétlensége a thrák partokra vetett. — Heracles hajón érkezék a szörnyetegekért, megfékezi őket, leveri őreiket, de midőn a part felé iparkodik gazdag zsákmányával megérkezik Diomedes hatalmas biston sereggel, és a szép Abderossal. Heracles velök is megküzd. Diomedes elesik a szörnyű harcban, s elhull Abderos is Hermes fia, a hős kedvence. Heracles halmot emel a virágzó ifjú emlékére s az abderiták által évenként megtartott játékokat rendelé tiszteletére. A lovak később Mykenéből az arkádiai hegyek közé futottak, hol a vadállatok, Zeus Lykæos farkasai szétmarczangolák őket.²

E regében Diomedes a vihar és tél királya, lovai pedig a vihar lovai, s Abderos valószínűleg a hajnali csillag. Symbolicus jelentőségű tehát az egész rege. Heracles harcza a tavasz, a nyár küzdelme a zordon téli viharok ellen, melyek egész erejüket éreztetni szokták az odavetődöttekkel, s midőn Heracles elviszi a lovakat, a viharokat, a telet szünteti meg, és Abderos a hajnali csillag halála is csak a tavasz közeledését jelenti, mert márcziusban mint ilyen, már nem látható. — Heracles tehát midőn játékokat rendel tiszteletére, a tavasz beálltát ünnepelteti.

S így a lovon ülő Mithra-representatio alapjelentősége, azonos a biakölésével, csak hogy a helyi viszonyokhoz alkalmazkodott.

Mithra attributumai között sűrűn találjuk a Poebus Apollo és Apollo Pythius neveket, melyek részben a Heracles és Apollo között fönnálló viszony, részben pedig a közös eredet folyományai. — Apollo és Heracles hajdan kemény harcokat vívtak egymással a triposért, s csak Zeus villámai akadályozák meg, hogy nem küzdöttek a végletekig. Az atya közbelepte kiengesztelvén a herost és istent, jó barátok, válhatatlan szövetségesek lőnek, — úgy hogy Heracles a pythicus cultus legkiválóbb terjesztője, hirdetője, míg végre kivetkőzve eredeti jellemvonásaiból, maga lesz a messzeterjedt cultus prototypje és első szolgálja. Kezdetben ő minden veszélylyel mosolygva daczoló hős, utóbb pedig Σωτήρ és Αλεξίλακος ki nagy tetteivel minden bajtól megmenti az isteneket, embereket egyaránt

*Apollo és
Mithra.*

¹ PRELLER : Griechische Mythologie II. k. 198. kv. 1.

² PRELLER : Griechische Mythologie II. k. 200. kv. 1.

Ez a perceptió már teljesen az apollói fénycultusba illő, és Mithra működési körének is teljesen megfelelő.¹

Apollo már sokkal tágabb értelemben volt Alexikakos, s mint ilyen Agieus melléknévvel védője a községeknek, utaknak, a ki- és bejáratnak, istene a kikötőknek, a csöndes nyugodt tengernek. Lykeios epithetonnal pedig a menekvők és száműzöttek fordulnak hozzá; majd gyógyulást adó istenség, ki az ő általa mint napisten által okozott nyomorúságokban mindig készséggel nyújtja kezét a szenvedőknek.

Jó istenség tehát minden ízében, s ezért a tiszteletére végzett szertartások is mind a szívhez, kedélyhez szólnak. Fölvidámitják, fölemelik azt, vagy csodálattal töltik el iránta. Zene, finom, művészi tánczok, tisztálkodások vivék a főszerepet, és a szent áhitattal hallgatott jóslatok adák meg borsát, savát mysteriumainak, mert Apollo, Zeus fia, akaratának, titkainak tolmácsa, s Dyonisiussal együtt, legkedvesebb fia az Olymp urának, és jobbján foglal helyet az istenek tanácsában. — S Dyonisiosban végtelen sok a rokon vonás, úgy hogy az összetéveszthetőség hasonlítanak egymáshoz. Innen van, hogy oly gyakran említik őket együtt. A jámbor hívők tehát csak e rokonságnak adnak kifejezést, midőn az Apolloval identificált Mithrát Dyonisiussal is azonosítják.²

Az istenekkel való kiengesztelődés, a megtisztulás szükségességének érzete a római birodalomban általános volt már a császárokat megelőzőleg is, s a világmonarchiába tóduló idegenek, különösen a zsidók, magokkal hozák és buzgón terjeszték a Messiásról, s közelgő országaról való hitöket, csak fokozhaták azt, részben át is alakítván, befejezve mit az orientalis hitelvekkel telített, újonnan összegyűjtött sybillini könyvek már megkezdének. És ezen réven a sejtelen a remény, hit, hogy valaminek kell történnie a kedélyvilágban, mi azonos legyen az újjászületéssel, keleten nyugoton egyformán meghódított mindenkit, úgy hogy Virgil IV-ik eclogájában csak a közgondolatnak ad kifejezést midőn így ír:

Iam nova progenies coelo dimittitur alto. . . .
Ille deum vitam accipiet. . . .
Casta deum soboles, magnum Jovis incrementum.
Magnus ab integro seculorum nascitur ordo. . . .
Te duce, si qua forte manent sceleris vestigia nostri,
Irrita perpetua solvent formidine terras.

Ő Apollótól várja az újjászületést, ki már országol is. Költeményében oly élénken, oly benső meggyőződéssel írja le a közel jövőt, hogy csak szíve mélyéből meríthet hangjait. Sőt olvasva önkénytelenül jutnak eszünkbe Jesaiás és Dániel szavai. Mintha a próféták látomásai lebegtek volna szemei előtt. A remélt, hitt újjászületés valósággal megtörtént a kereszténység megalapítása által. — De ennek egy század kellett, hogy érvényesíthesse befolyását a földközi tenger peripheriájába tartozó területeken, s ettől kezdve a lakosságnak egyrésze, az Isten fiában látja azt, kiről Virgil oly lelkesedéssel, várakozásteljesen beszél. A második században már elhatva az Eufratig segíti növelni a sémita keletnek milliónyi baját, s midőn ott a babylonok, egyiptomiak, sémi vérrel vegyült görögök, sémi és görög keresztelésből született rómaiak, romlott kedélylyel, bomlott agygyal, együtt ülnek és vallási speculációkon törnek fejöket és Máját meg Sophiát, Viráfot Jesaiással, Béli, Zarvant és Kronost egy kalap alá kerítik, egy rendszernek nevezett vallási és metaphysicai galimathiasba gyúrnak, a szelid, szenvedő, jóságos Jézus, a jó, de gyakran harcziás, rettenetes Mithrával, a fényistenséggel a természeti personificatióval kerül össze! S a második században, nyugoton sem lévén jobbak a vallási közviszonyok, különösen hol a császárok politikája a világ minden nemzetiségét vegyíté, mint Trajan és Hadrian Dáciában az Apollo Alexikakossal identificált Mithra is megváltó lesz, és a Σωτήρ, Ἀεξικακος attributumokon kívül talán még a Messias nevet is fölveszi.

¹ PRELLER: Griechische Mythologie II. k. 163. l.

² PRELLER: Griechische Mythologie I. k. 188—237. l.

Virgilius idézett versében, eljutott már azon magas pontra, hol a megtisztult bölcsészet által fölvilágosodott, s a tapasztalat által fölemelkedett antik szellem, megismerve az emberiség szükségleteit, kezet nyújt a modern nagy eszméknek, a régi alkotásokból pedig fölhasznál mindent minek életképessége van.

Apollonak, a görög szellem egyik legnemesebb alkotásának, az áriák ősi hazájába visszavezethető isten perceptiónak pedig még nagy, mondhatni ifjúi életerejére volt. Még sokat tehetett, méltó a költő lantjára, s arra, hogy az emberiség megváltójának tekintessék.

Apollo a világosság és nap istene, ennek tarták őt a régiek, s az újabb mythologok is visszavertek e fölfogáshoz, de ő nemcsak a nap mint phänomen, nem a vándorló, az égbolton föl- és leszálló Helios, mert a nap csak egy része azon természeti erőknek, melyeket a görög istenségek közül Apollo personificál legilletékesebben, hanem az isteni fény, a gonosznak és rossznak mindig győzelmes ellenfele, és létoka minden szépnek, összhangzónak. Apollo fényistenség, a fényben született, a fényben, a magasságban lakik, — a görög pantheonnak a kedélyt még ma is megragadó fönséges alakja. — Preller a görög mythologia legkiválóbb ismerője adja e definitiót, s az minden részében összevág Mithráéval. Mithra is hasonló világosság és fényistenség, a napnál magasabban álló, elvont, absolut fényé, ugyanazon attributumokkal, jellemvonásokkal. S e bámulatos megegyezést csak úgy magyarázhatjuk, ha elfogadjuk a föltevést, hogy ezen, a történeti időben már ketté választott perceptio, hajdan egy és ugyanaz volt, hogy ugyanazon forrásból meríték azt a görögök ősei mint Ahura-mazda jámbor hivei. S a görög mint iráni Olympus főistenének, Zeusnak mint Ahura-mazdának ugyancsak el kell követniök mindent, hogy hatalmokat, tekintélyöket föntartsák, amaz az élénk, erőteljes, mindig tevékeny Apolloval, emez a sohasem nyugvó mindig mozgó, közvetítő, kémlelő Mithrával szemben. Zeus saját fiává teszi a hatalmas istenséget, Ahura-mazda pedig Zarathustrának adott válaszában, büszkén mondja, hogy ő teremtette Mithrát, de azonnal hozzát teszi mintegy engesztelésül, hogy épen oly nagynak, hatalmasnak alkotó mint ő maga. — És mégis mindketten kinőttek a gyámság alól. Apollo sokszor teljesen absorbeálja Zeust fölvéve annak összes attributumait, Mithra pedig egyszerűen háttérbe szorítja teremtőjét, úgy hogy elmosódó passiv alakját, csak nagy fáradsággal tudjuk rekonstruálni, s összeszedni azon vonásokat, melyek egykor a leghatalmasabb istenséggé tevék, míg Apollo és Mithra még ma is közvetlen élénkséggel állanak előttünk, s mindkettő oly hatalmas, méltóságos, hogy még a legnagyobb frivolitas sem meri érinteni fönségöket, különösen nem Apollóét, ki minden tetteben szem előtt tartá isteni méltóságát, ki sohasem feledkezett meg önmagáról, mint a szenthegy többi lakói.

Egyik legrégebb attribútuma Φαῖβος Ἀπόλλων, legjobb criteriuma és jelzője lényé tisztaságának, mely elől futnia kell minden rossznak, gonosznak épen úgy, mint Mithrától. Már Homeros is használja e nevet, de néha ketté választja úgy mint a méret szükségéi kívánják. — Φαῖβος a fény különösen a napfény sugárzó természetét jelenti, s ezen epithetonja meg van Mithrának is, ő is bama, fényes, világos, sugárzó, s e jelzőjének szanszkrit alakja bhama, melyből a görög φαῖβος gyök származik, s ennek reduplicatiójából a φαῖβος * és ez ismét egy bizonyítéka a közös eredetnek.

Születésök körülményei között is van némi hasonlatosság. Mithra a Hara-berezaitiból emelkedik ki (a sziklából születő) messze a világtól elhagyott helyen, hol még madár sem jár. — Innen indul ki mindig ismétlődő napi útjára, s midőn megjelenik, minden fénylő, ragyogó lesz. Apollót anyja kinos vajúdások után Delos (a fénylő, sugárzó) szigeten adja fiát az Olympusnak, s emberiségnek és megjelenése után itt is aranyfényben uszik a parányi sziget, az egész tenger. — És születésük után fegyvert ragadnak mindketten. Mithra rettenetes buzogányt, kardot és pánczélt öltve megy azonnal Angra-Maynius és a gonosz szellemek ellen, míg a finom, göndör hajú istenség kobozt véve és ijat, készül a rettenetes harcra Phyton ellen. — E szörnyeteget néha férfinak, néha nőnek

* W. GEIGER: Handbuch der Awestasprache 292. l.; C. DE HARLEZ: Manuel de la langue de l'avesta 176. l.

személyesítik, de mindig iszonynyal teljesnek, s mint Angra-mayniust a fény világosság ellenségének tekintik, a ki megrontja a gazdák termését, megöli az embereket, állatokat, kiszárasztja a folyókat, patakat, a ki nyomorult kígyó alakjával odafurakodik mindenüvé, s megjelenik mindenhol, hogy ártson, romboljon. A szörnyeteg, Apollo által megöletvén föloszlásnak indult, s e körülményből származtaták nevét, πωδὴ-nak, mondván a szentélyt is, mely Apollo tiszteletére emeltetett, s innen magát az istenséget. — Apollonak a görögök tömérdek templomot építének, de mindig félreeső helyen, hová nehéz volt eljutni, így akarván jelezni, hogy a fény rejtett helyen támad, a hegyek mögött, vagy messze távol az oceanban. Mithra szentélyei is mindig így helyezvék el, kétségtelenül ugyanezen indokból.

A bikaölés. A fönnebbi Python perceptióban van legvilágosabban kifejezve az Avesta intentiója: a jó és rossz küzdelme, s kétségtelenül ez volt egyik fontos indok arra, hogy Mithra összeolvadjon s Apolloval azonos alakká váljék.

A bikaölés jelentősége a nagy közönség előtt is ismeretes lehetett a cultus meghonosulása-kor, de később áldozatul esett a chaosnak mint Lutatius szavai bizonyítják: «Est enim in spelæo Persico habitu cum tiara — írja — utrisque manibus bovis cornua comprimens: quæ interpretatio ad lunam dicitur. — Nam indignata sequi fratrem occurrit illi, et lumen subtextit. — His autem versibus sacrorum mysteria patefecit. — Sol enim lunam minorem potentia sua et humiliorem docens, taurum insidens cornibus torquet. Quibus dictis Statius lunam bicornem intelligi voluit, non animalia quibus vehitur. Quod autem dicitur, torquentem cornua, ad illud pertinet, quod simulachrum eius fingitur reluctantis tauri cornua retentare; quo significatur lunam ad eo lumen accipere, cum cœperit ab eius radiis segregari».¹

Vajjon e magyarázatot, — nem reflectálva a leírás teljesen hibás voltára — elfogadjuk-e a fönnebbiek után, hogy a reliefeken ábrázolt izgalmas repræsentationnak ily sekély tartalma legyen, oly perceptio, melyet nem találunk meg sem a rokon cultusokban, sem az Apollo és Mithra cultusból annyit amalgamisáló keresztény mythologiában, melynek kifejlődése épen a zend istenség nyugoti életének fénykorában történik.

Az éjszaki mythologiában Siegfried Pytonhoz alakilag mint ethicaileg hasonló sárkánynyal küzd, a keresztény szentek között pedig szent György, kinek pythicus és mithriacus jellemvonásairól, bármely breviarium elolvasásából meggyőződhetünk, szintén a sárkánynyal az ördöggel vív a malum principium megtestesülésével és a küzdelemben a szent heros a bonum principium képviselője, — s hogy az azonosság teljes legyen, a keresztény hősnek szentelt hónap is (április) a bika jegyébe esik. — Az egyház sohasem tartá szükségesnek megczáfolni az identitást.

A symbolumok. A bikaölést még a legegyszerűbb reliefeken is többféle symbolum veszi körül. Leggyakrabban, s majdnem minden repræsentation ismétlődők: a fáklyások, kutya, kígyó, scorpio és holló, melyek a főcsoportozat föltétlenül szükséges kiegészítő részeinek tekinthetők. Magyarázatuk, ismerve a bikaölés alapjelentését, nem okoz semmi nehézségét. — A fáklyáját fölfelé tartó ifjú a fölkelő vagy tavaszi nap, s utóbbi minőségben néha bikafejet tart kezében² míg a balfélen álló, ki fáklyáját lefelé fordítja a legnyugvó vagy őszi nap, s mint ilyennek adá kezébe gyakran a képfaragó kétségtelenül megrendelője utasítására a scorpiót is.³

A scorpio. A scorpio az őszi csillagzat symboluma, mely akkor tűnik föl, midőn a nap ereje már hanyatlóban van, s midőn ollójával a bika nemzőrészét megtámadja, ugyanazt hajtja végre mit maga az állat hátán lévő istenség tesz. A repræsentatio e motivumát valószínűen az óriás Orion regéjéből

¹ Ed. E. CRUCEUS 60 B — 61 A, Opera P. Papinii Statii. Adversus 717—720 libri primi Thebaidas) Parisiis 1618.

² Lásd a rakosi Mithra táblát s a dévai múzeumban lévő hosszútelkit.

³ Lásd ugyanazokat.

meríték ki, szintén a mindent kiirtó forró nap personificatiója, kit a földből kikelő scorpio csipése öl meg.¹

Az istenség felé ugró kutya Sirius jelvénye. Σείριος voltaképen minden fénylő csillag s így a nap is, de specialiter e néven, csak Orion kuttyáját nevezik.² Sirius a legfénylőbb, a legvilágosabb csillag, melynek első reggeli megjelenésekor culminálván a nyár, megkezdődnek a legforróbb napok (dies caniculares). Rossz jel tehát, mert a halandóknak az ég perzselő hevét hozza, s ezért a görög és latin költők a legélénkebb színekkel ecsetelik a csillagzat kártékony befolyását emberek mint állatokra. S a latin írók ilyenkor a kuttyát sokszor együtt említik az oroszlánnal, mely keleten, s így a középtengervidéki görögöknél is a legforróbb időszak symboluma, mint azt Cyprus, Kyrene, Rhodos, Knidos, Samos és gyarmataik érmein elégszer látjuk. — Rendesen nyitott szájjal, tehát ordítva, vagy mintha elakarna valamit nyelni jelenik meg. Idő folytával az oroszlán jegy lőn belőle, melyben a nap addig időzik, míg a canicula tart. — Az oroszlán tehát a mithrareliefeken, midőn a representatio kibővítéseként előfordul, ugyanazon jelentőséggel bír, mint a kutya. Néha a termelő és fölkelő napot ábrázoló kehely³ fölé is helyezik, oly attitudeben mintha annak tartalmát akarná fölfalni. — S a craternek a szentélyben végzett mysteriumokban is fontos szerep jutott, valószínűleg ugyanazon symbolicus jelentőséggel. S ha ez így van, Tertullian csak ezt, és a mysteknek nyújtott kenyeret — mint fönnebb már említém — a keresztény symbolicából indulva ki, értheti a resurrectionis imago alatt. Ő a kereszténység tanainak alapján ír, az áldozást véve a föltámadás képének, a mithriacusok pedig a fölkelő napot tekinték a megtisztulás és így lelki mint testi föltámadás jelvényének. — A fogalom tehát ugyanaz, csak alakot változtatott az érdekes író kezében. A föltámadás eme jelvényével kapcsolatban lehetett a kigyó is. Sokszor látjuk azt a crater fölé hajolni, — s ő a görög mythologia szerint⁴ a megifjodás, újjászületés symboluma.

A bika farka gyakran végződven kalászkokban, némely magyarázót ez azon téves felfogásra vezetett, hogy a bika a földet jelenti, s a kalászkok, annak termőkéességét. — Ily értelmezés nem egyeztethető össze az eredeti perceptióval. A kalászkok a forró nyár jelvényei⁵ s így alkalmazva, teljesen megfelelnek az eredeti intentionak.

A fa symbolicus jelentőségét nem tudom. A termékeny őszt jelenti, vagy a halhatatlanok berkére emlékeztet?⁶

Az istenség köpenyén ülő holló, Apolló hollójának mása.

A reliefeken az elősorolt symbolumokon kívül megtaláljuk még a solprotomát, a quadrigát, a zodiacusra emlékeztető aediculát, az állatövnek nyilas jegyét, a lunaprotomát és bigát, melyek a cultusszal szoros összefüggésben lévő perceptiók jelvényei mindannyian.

A nap mellképe a reliefekre kétségtelenül azon benső rokonság alapján kerül, mely a hazáját elhagyott Mithra és Helios között van. — Helios eredetileg alig szerepelt mint külön istenség, mert a név melyet visel a világosság, a fény istenének attributuma, s ebből fejlődött külön alakká, — és e processus igen gyakori jelenség — életteljes, önálló perceptióvá. A napot mint istenséget megtaláljuk Hellasban mint Italiában, amott mint Apollótól, emitt mint Janustól elvált perceptiót, meglepően azonos vonásokkal. Ezen azonosságnak egyik oka, hogy mindkét helyen a fény, világosság istenének — Janus is az volt eredetileg — perceptiójából szűrődött ki, s hogy a görög mythologia Italiában igen korán érezteté döntő befolyását. — A császárok alatt ugyan Sol tömérdek olyan

¹ PRELLER: Griechische Mythologie I. k. 371.

² HOMER: 22, 29 (Ilias).

³ PRELLER: Griechische Mythologie I. k. 355.

⁴ PRELLER: Griechische Mythologie I. k. 430.

⁵ PRELLER: Griechische Mythologie I. k. 654.

⁶ PRELLER: Griechische Mythologie I. k. 597.

vonást vesz föl, melyek Helios cultusában nem találhatók meg, de ez a későn fejlődött, teljesen abstract naptisztelet, napimádás folyamánya.

A közös eredet etymologiai alapon is kimutatható. A nap nevének regi alakja ἥλιος, mely Hesychios szerint Kréta szigetén maradt fönn, s e névvel egészen azonos az ἡλιός mellékalakra vezető ἡλιός, mely æquivalens ἡλιός, ἡλιός formákkal. Hasonló fejlődési processus mutatható ki, ἡλιός-szal is, melynek lakoni alakja ἡλιός, tehát ἡλιός, s e mellett fönnmaradt a lesbosi ἡλιός is.¹ E szóknak közös gyöke, a szanszkrit ush, melynek a zendben uc', világítani égni felel meg.² És ugyancsak e gyökből származik uro (urere), mely a sabinoknál ausel-nek hangzott, innen az Auselii, Aurelii családnév, az etruskoknál pedig az Usil nevű fényistenség, továbbá a régi vallási énekekben az invocatio «o Zeul adosiose = Sol venerande».³ És Mithrának aurusa fénylő, világos, fehér (szanszkrit arusha) jelzőjében ugyanezen gyököt találjuk.

A zend napisten hvare szintén szoros összeköttetésben van Mithrával, s attributumai éppen úgy megegyeznek ezével mint Helios vagy Soléi Apolloéval, s másfelől a zend, görög és latin perceptio között is oly nagy, oly fölöttlő a rokonság, hogy föl kell tételeznünk a közös eredetet, az azonos viszonyok között történt fejlődést és hogy hvare is csak Mithrából fejlődött ki, miután a hatalmas fényistenség alakja szilárdulni kezdett. Hvare, ethicaileg, lényegileg teljesen azonos Helios és Sollal de nem etymologiaileg is mint Spiegel állítja.⁴ És ez is a mellett bizonyít, hogy a két nyugati napisten perceptio nem őseredetű, hanem a természeti jelenségeket personificáló phantasia helyi szüleménye. S hogy Hvare, Helios és Sol alapjokban azonos alakok annak legfőbb oka, hogy csak azon characteristiconokat lehetett elvonni az ősi, fény világosság (Mithra, Apollo, Janus) perceptiok károsítása, és alakjokból való kiforgatás nélkül, melyek a zend, görög és római mythologia napistenségeit jellemzik. — Az elválasztás azonban sohasem hajtattván végre teljes merevséggel, az eredeti perceptio, és az új cultus alak jellemvonásai, attributumai folyton keresztezik egymást, epithetonjaik átruháztatnak, működési köreik egymásnak alárendeltetnek a gyakran hierarchiával homlokegyenest ellenkező módon. — Így Mithra rendes körülmények között a nap előtt jár, a leghatalmasabb jazata, sőt istenség, és mégis a Qorshét-jastban őt a nap alárendeltjének látjuk. — Apollo igen gyakran jelenik meg, ugyanazon alakban és jellemvonásokkal, mint Helios sőt egyszerűen Titánnak is nevezik, mint ezt, s e név Mithrára is átszármazott. A római mythológiában pedig valamennyi istenség attributumait fölveszi, a fejlődés későbbi korában meg éppen mindnyáját absorbeálja.

Hellasban a napot sok helyen kiváló előszeretettel cultiválták, így Korinthus és gyarmatainak lakosai, az elisie, de leginkább Rhodos, mely a néphit szerint az istenségnek a legkedvesebb volt. A szigetlakók a coloss föllálítása által fejezik ki hódolatukat hatalmas védnökük iránt, s az ő képével díszíték érmeiket is. Fölfogásuk szerint Helios szép, erőteljes ifjú férfi, szemei ragyogók, sűrű, hullámos haj borítja fejét, melyet sugár korona főd a régebbi emlékeken, míg az újabbakon már fejéből ered ki a hét vagy tizenkét fényküllő. — Így van föltüntetve reliefjeinken is. Legnépszerűbb jelvénye a quadriga, melylyel lovai ragadó sebességgel vágatnak midőn az égbolton megfutja mindennapi pályáját. A Mihir-jast szintén így képzei Mithrát (125-ik v.). E négyfogatú igen gyakran látható reliefjeinken, mint a nappal azonosított istenség egyik fontos cselekményének symboluma.

E pályafutás a regék szerint az őskorban akadálytalanul történt, de Atreus és Thyestes óta a napnak sok küzdelmébe kerül megtenni, mindig megújuló kötelességét. Ezerféle baj gördül eléje, melyeket csak nagy erőfeszítésekkel, vagy éppen kigyózó haladással tud meggyőzni. A phantasia min-

¹ PRELLER: Griechische Mythologie I. k. 349.

² GEIGER: Handbuch der Avestasprache 213. l.; HARLEZ: Manuel de la langue de l'Avesta 133. l.

³ PRELLER: Römische Mythologie I. k. 324. Harmadik kiadás.

⁴ GEIGER: Handbuch der Avestasprache 178. l. HARLEZ: Manuel de la langue de l'Avesta 111. l.

⁵ SPIEGEL: Erânische Alterthumskunde II. k. 66. l.

denfelé elzárt kapukat stb. képzelt útjába esőknek, — a változó évszakok — melyekből időfolytával a zodiacust jelképező házak fejlődtek ki, és annak jegyei. — E házak szintén előfordulnak emlékeiken, *Az aedícula.* rendesen a relief legmagasabb részére helyezve. A házacskából néha tehenet látunk kilépni vagy csak tehen fejét előbukkanni. E symbolum kétségtelenül összefüggésben van az Odysseia által említett trinacriai napnyájjal, mely hét csoportban háromszázötven tehénből áll és szintén hét csoportra oszló háromszázötven bárányból. Aristoteles e mythosban a holdév háromszázötven napját ismeré föl, s a tehenek a nappalt, a bárányok, az éjekeket symbolisálják. — Így igen jól oda illik a tehen az aediculába, mert akkor az a nappali világosságot adó Heliosnak, az állatövön való keresztül menete- *A bárányfej.* lét ábrázolja. — Ez alapon megfejthető a főreliefen lévő bárányfej is, melyre az oroszán reá teszi lábát. E kis csoport így combinálva az éjet legyőző napot ábrázolja, s a nap és éj változását.

Az állatöv jegyei közül csak az egyetlen nyilast találjuk, a sarmizegetusai reliefeken, míg a *Az állatöv.* szomszéd pannoniaiakon és a Lajard által összegyűjtött emlékeken néha az egész öv megvan. Vajjon mi lehet e jelenség oka? Valószínűleg a pogányság végső századaiban igen elterjedt új, teljesen abstract napcultus, melylyel nem igen fért össze az istenséget akadályokkal küzdőnek percipiálni.

Helios ragyogó fényéért $\Phi\alpha\epsilon\iota\omega\nu$ nevet is visel, Mithra is fölvette azt, megfelelően a zend *Phaëton.* hvare, *khshaeta* (fénylő, ragyogó) attributumának, és Zeus szeme mint ez Ahura-mazdáé. — És ezen tulajdonítványok, igen megközelítik Mithra jellemvonásait. — Számos meg épen teljesen azonos így Helios mindent látó ($\pi\alpha\nu\omicron\pi\tau\eta\varsigma$) fáradhatatlan, sohasem nyugvó ($\alpha\chi\acute{\alpha}\mu\alpha\varsigma$) Mithra pedig tizezer-szemű (baevarč-cas'-man) és álmatlan (aqfana). Helios mindent észlel, kéme az isteneknek embereknek egyaránt, Mithra is az (spas = kém) és épen úgy mindenttudó, mindentlátó, ki előtt semmi sem maradhat titokban mint a görögök főnséges napistene előtt.

A solprotoméval szemben, mindig a lunaprotoma foglal helyet, nő alaknak ábrázolva, fejé- *Lunaprotoma.* ről vagy vállai mögöl kiemelkedő félholddal. Ha a quadriga ott van a reliefen, úgy Luna szerény bigája sem marad el soha, s amaz fölfelé hajt, ez lefelé, a nap és éj rythmicus váltakozását *Biga.* symbolisálva.

Helios tisztelete a földközi tenger partjain némi összefüggésbe jutott Poseidonéval, — de *Poseidon.* távolról sem annyira, hogy bármikor is közös tiszteletben részesült volna a két istenség. — És Poseidon ez érintkezésben sokkal enyhébb jellemvonásokat vesz föl, mint a milyenek alakját, a zord tengeri istenséget rendesen characterisálni szokták. — A szárazföld termelő képességének elősegítőjeként, mint az édes vizek, források, patakok, folyók, folyamok, tavak, kutak szelid istensége szerepel. — Ily minőségben mint a termékenyítő vizek adója, és a ki ezeket folyásba hozza, kerül a Mithra reliefekre, — különösen a sarmizegetusaiakra, melyeken igen sűrűn fordul elő. — Rendesen a jobb alsó szögletet foglalja el, nyugalmat élvezve, kezében a trindensszel, vagy a mint egy nagy edényből vizet önt ki. — S így jelenítve Poseidon vagy Neptun a víz szaporítója azt folyásba hozó istenség. — Ezen attributumai Mithrának is megvannak, ő is «frat-apa = vizet szaporító» és «tacet-apa = a vizet folyásba hozó» istenség a Mihir-jast (61) szavai szerint. — Az emlékek tehát, de aligha a dedicáló tudomásával Neptunnak a cultus eszmekörébe való bevonása által Mithra legkiválóbb, tulajdonítványaira utalnak. — A közvetlen indokot erre, talán a kis patak adta, mely a szentély mellett csörgedez.

Nem ritka alak reliefjeinken Aesculapius sem. Mint egészséget, testi, lelki erőt adó istenség *Aesculap.* kerül Mithra búvkörébe, és így mint Mithra tevékenységének előmozdítója, nagyon is helyén van. — Már a legkorábbi reliefeken is megtaláljuk őt, bár ritkán, de annál sűrűbben a második század végéről, és a harmadik elejéről származókon, midőn tekintélye, hatalma folyton növekvőben van, midőn az istenségek azonosítására való törekvés, mindinkább érezhetővé válik.

* PRELLER: Griechische Mythologie I. k. 349—358. l.

Az oltárok. Symbolicus jelentőségűek még emlékeiken az oltárok, mindig a meghatározott hetes számban, valószínűleg a régiek hét planetájára emlékeztetnek azok, vagy a mithriacusok hét fokozatára.

A leselkedő. Végül a ritkán előforduló leselkedő említendő. Vajjon nem a gonosz szellemet jelenti ő?

A többi repræsentationnak nincsen semmi symbolicus jelentősége. Egyszerűen azt jelentik, a mit ábrázolnak, — ilyenek az initiációk, egyes jelenetek a mystek által kiállott próbákból, a fölvételt követő lakoma s az adoransok.

A cultus megszilárdulása. Az itt elősorolt symbolumok, — csak a sarmizegetusaiakra reflectáltam — bizonyos meghatározott rend szerint — melynek alapján csoportosíthatók is — alkalmaztatnak, a szerint a mint a dedicáló többet vagy kevesebbet akart kifejezni, — s e symbolumok mindig azonosak lévén, a cultus eszmekörének némi megszilárdulására következtethetünk, s a hitközségek kebelében való azonoságra, bár az eddigi kutatások alapján semmi közös szervezet sem állapítható meg. Egyes nagyobb hitközségek azonban, gyakorolhattak némi suprematiát a kisebbek fölött, azoknak nézetei, meggyőződései irányadók lehettek emezekre nézve is. — És a kisebbek papjai, gyakran fölkeresheték a nagyobbakat, hogy a forrásnál részesüljenek vallási táplálékban, értesülvén egyttal az újabb eszmék és szokásokról is. Így a Hosszútelken levő kicsinyke oltárt egy jámbor látogató pap ajándékozta ottléte emlékeül a szentélynek Jovi Soli Invicto Deo Genitori Rupe Nato dedicálva azt.* S az ugyancsak hosszútelki, jelenleg a dévai múzeumban lévő nagy relief fölirata szintén ily fényes attributumokkal ruházta föl Mithrát. — A derék pap hazamenvén, kétségtelenül lelkének egész erejével hirdeté a vendégszerető hitközségben hallott nagy igazságot. — Sarmizegetusában semmi nyoma, hogy az istenséget ily fényes jelzőkkel ruházták volna föl.

A mithriacus Julianus Apostata idejében — s ekkor szentélyünket már egy évszázad óta boritá por és hamu — ugyan megváltoznak a körülmények, mert a császár mint az istenség főpapja, kísérletet tesz, egységes szervezetet adni a községeknek, mint körlevelei bizonyítják. De már későn volt, a pogányságot nem tudá új életre ébreszteni a Sol Invictus, csak galvanisálta a császár nagy szelleme által, mozgásba hozá fáradt tagjait, s az még egyszer megélénkül, de ez csak a hajdan oly hatalmas láng utolsó föllobbanása, mely után elsötétül minden, midőn a nagy cesar elesett a perzsák ellen vívott háborújában, épen azoknak keze által, kiknek istenségét a világ egyedüli urává akarta tenni. Vele együtt halt Mithra is — szülőföldjén. Az imperiumban nem volt többé számára hely, — örökét a «galilaei» foglalá el, s az ötödik században már senki sem meri nyíltan bevallani, hogy a legyőzhetetlen nap híve.

A dogmák. A cultus dogmáiról időszerint még nincsen semmi értesülésünk, sem erkölcstanáról. Julianus körlevelei foglalkoznak ugyan a moralissal, — és ez nagyon hasonlít a kereszténységéhez — de száz év igen hosszú idő, mely alatt tömérdek változás történhetik és történik is, különösen vallási tekintetben, midőn a chaos oly végtelen, oly beláthatatlan volt.

Végül még néhány megjegyzést.

Az eredeti vonások. E rövid vázlatban ismeretett mysteriumok némelyikére, az Avestában s a zoroastrismus vallási gyakorlatában föltűnő analogiákat találunk. Így: Ahura-mazda következőleg válaszol Zarat-hustra kérdésére midőn a próféta tudni kívánja, hogy a hivek miképen járuljanak Mithra elé: « . . . három nap és három éjjel mossák testöket — mondja — harmincz ostorozást szenvedjenek áldozatul és Mithrának dicsőségére a világbirónak. Két nap és két éjjel mossák testöket, husz ostorozást szenvedjenek el áldozatul és Mithrának dicsőségére a világbirónak. Senki se részesüljön az adományokból, a ki nem tanulta meg a minden urhoz (izedek, jazaták, istenségekhez stb.) szóló imádságot,» . . . «thriayarem thrihshapanem tanûm fraçnayañta, thrîçatem upâzanãm pairiakaya-yañta mithrahê vourugaoyaoitôis yaçnáica vahmáica; biayarem bikhshapanem tanûm fraçnayañta, viçaiti upâzanãm pairiakayayañta mithrahê vourugaoyaoitôis yaçnáica vahmáica. mâ cis mê aonhâm

* FR. STUDNICZKA: Archäologisch-epigr. Mittheilungen aus Oesterreich-Ungarn. VIII. k. 50. l.

zaothranām franuharāt yā noit čtaotanām yēcnyanām amātō : vičpē ratavō. (Mihir-jast 122.) A cultus tehát ősi hazájában is, szigorú próbákat kívánt azoktól, kik az istenség színe elé akartak járulni ; — tudniok kellett az imádságokat is, és Justinus szerint a nyugati misteriumok is sokfelé imával voltak összekötve. A kenyér, víz, méz használata a zoroastrismusban is igen gyakori. Ezen analógiákat még tovább is lehetne fűznünk, de a nélkül, hogy kétségtelen bizonyosságra tudnók emelni, vajjon csakugyan a zoroastrismus mystériumai származtak-e át nyugatra a messze Dáciába is, vagy csak a zoroastricus vallási szokásokhoz sok tekintetben hasonlító vagy éppen azokkal azonos, de sémi elemekkel vegyült görög és római mysteriumok azok, melyek e föltűnő hasonlatosságot mutatják. — Igen valószínű, hogy a további kutatások ez utóbbi föltevést fogják megerősíteni.

FÜGGELÉK.

A Mithra templom romjai közt meglehetősen gyakran akadtunk állati csontokra, melyeknek dendrites szénrajzai s kiégettsége arról tanuskodik, hogy ezek az áldozati lakomákból maradtak fenn.

Leginkább képviselve találtam e csontok közt a tulok váztöredékeit, fogait. Azután következnek a juh (*Ovis aries*), kecske (*Capra hircus*), disznó (*Sus scropha*). Utóbbit jelentékeny számu állkapocs és fogtöredékben találtuk. Az őz is képviselve van, mely a szomszédos Ruska Pojana hegységben máig létezik. Egy agancstöredék a szarvas (*Cervus elaphus*) jelenlétére utal, mely állat ma nagy ritkán téved át a romániai oldalról a Paring hegységbe. Madárcsontokból a tyuk és ruczafélék constatálhatók.

TÉGLÁS GÁBOR.